

ניקוד ופיסוק

הנקודות בשפה העברית משמשות לכמה מטרות. בתקופת כתבי היד ניקוד של מלים נועד ללמדנו את הקריאה הנכונה של המלה, וזאת בהתאם למשמעות סימני הניקוד המקובלים בציבור.¹ נקודות, בדרך כלל מעל מלים, שימשו גם כסימן של מחיקה.² היה להן גם שימוש נוסף, כסימן של ראשי תיבות, כאשר הנקודות נמצאות בדרך כלל מעל אותן אותיות שכל אחת מהן היא מלה בפני עצמה. הנקודות שימשו גם כסימן של הפסק. בתחילה היה מקובל יותר הסימן של נקודתיים, אכן גם הסימן של נקודה היה בשימוש, אם כי במידה פחותה. לעתים שימשו הנקודות גם כסימן של הדגשה, או כסימן שיש להפוך את סדר האותיות.³ עם המצאת הדפוס בטלו רוב השימושים של הנקודות, ומכאן ואילך הן משמשות בעיקר לקריאה נכונה של המלים. נעסוק עתה בניקוד לאחר המצאת הדפוס.⁴

א. הניקוד בראשית ימי הדפוס

המדפיסים יוסף ונריה חיים מרדכי וחזקיה מונטרו הדפיסו בכולוניא ספר תהלים עם פירושו של רד"ק, בכ' באלול רל"ז. פ' תשבי תיאר באופן מפורט ביותר את ספרי הדפוס הראשונים, והרי לנו מקצת הדברים שכתב בתיאורו של ספר זה:⁵

ספר תהלים זה, הוא הראשון מבין ספרי התנ"ך שיצא לאור בדפוס. כמו כן, נעשה כאן הנסיון הראשון של הדפסת טקסט מנוקד של התנ"ך. אולם, נסיון זה הופסק לאחר הדפסת מספר דפים (דפים 2-5, והתחלת דף 7), בגלל הקושי הטכני, ככל

- 1 קיימות צורות שונות של ניקוד המשמש לקריאה נכונה של המלים: ניקוד טברני הוא הניקוד שלנו כיום; ניקוד בבלי הנקרא גם ניקוד עליון, הואיל וסימני הניקוד הם מעל האותיות; ניקוד ארצישראלי, שאף הוא ניקוד עליון אלא שסימניו שונים.
- 2 ראה עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 69-74, שם נתברר עניין זה באורך, וכן נתבררה דעת חז"ל בניקוד אותיות בספר תורה.
- 3 ראה עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 74, והערות 152, 153.
- 4 חוסר ניקוד בכתבי יד וגם בדפוסים מלמד לעתים על מחיקה, ראה לעיל פרק תשיעי, עמ' 368-369 ובהערות שם.
- 5 במאמרו 'דפוס-ערש (אינקונבולים) עבריים (ג)* איטליה: בולוניא', אוהב ספר, 1 (תשמ"ז), עמ' כו, הערה 1.

הנראה, שנתקלו בו בתקופה קדומה זו של ההדפסה, וטקסט התהלים בכל שאר דפי הספר נדפס כבר באופן בלתי מנוקד.

לאחריו נדפסו במקומות שונים ספרים מהתנ"ך ללא ניקוד. אכן, בה' באדר א רמ"ב, נדפס בבולוניה בידי אברהם בן חיים מפיזארו חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י. על כך כתב תשבי:⁶

חומש זה הוא הראשון שנדפס עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י. הוא, כפי הנראה, גם הראשון בחלקי התנ"ך, שהטקסט שבו נדפס עם ניקוד וטעמים. החומש האחר מן הדפוסים הראשונים שנדפס עם ניקוד וטעמים, הוא החומש שנדפס ע"י יצחק בן אהרן דאישטי ומשה בן אליעזר רפאל, בלי ציון מקום הדפוס ושנת הדפוס.

מכאן ואילך הרוב המכריע⁷ של ספרי התנ"ך,⁸ שנדפסו בפני עצמם או עם פרשנים, נדפס עם ניקוד. גם ספרי תפילה, פיוטים, שירה⁹ ודקדוק,¹⁰ נדפסו בדרך כלל עם ניקוד.¹¹ אבל ספרות חז"ל והספרות הרבנית נדפסה, בדרך כלל, ללא ניקוד.

האם מצב זה היה קיים גם לפני הדפוס? ניתן לחלק את התשובה לשאלה זו על פי התחומים השונים: תנ"ך, חז"ל, ספרות רבנית. לאמור, ספרי תנ"ך, שלמים או חלקיים, בדרך כלל הם מנוקדים בכתבי יד. ביחס לספרות חז"ל, משנה, מדרשי הלכה, תלמוד, פיוטים, קטעי תפילה, ועוד, יש בידינו עדויות מדברי הראשונים על משניות מנוקדות, וכן יש בידינו כיום כתבי יד שהם מנוקדים. מצד שני יש בידינו, ומאותם חיבורים, כתבי יד שאינם מנוקדים. לאמור, התמונה מורכבת. בנוסף לכך אין בידינו די נתונים, שהרי כתבי היד הנמצאים הם רק חלק מכלל כתבי היד. כמו כן מן הראוי היה לראות אם ניתן למיין

6 שם, עמ' לח, הערה 2.

7 יש מקרים שגם לאחר מכן עדיין נדפסו ספרי תנ"ך ללא ניקוד, כגון: נביאים ראשונים עם פירוש רד"ק, וכן נביאים אחרונים עם פירוש רד"ק, שונצינו, רמ"ו; או נביאים אחרונים שנדפסו בספרד, רמ"ז.

8 נושא בפני עצמו הן הגדות של פסח מנוקדות, ואיני מתעכב על כך.

9 לעתים הניקוד אינו מקיף את כל היצירות. ספר בקשת הממין לר' ידעיה בן אברהם הברדשי [ר' ידעיה הפנינין], שונצינו, רמ"ח, הכולל בתוכו מספר חיבורים, נדפס ברובו הגדול כשהוא מנוקד. רק סופו אינו מנוקד, אם כי יש בו שיר מר' יוסף האזובי שהיה מתאים לנקודו. ראה תאורו במפעל הביבליוגרפיה מס' מערכת 302217. האם גם כאן היה קושי טכני? הדבר אינו ברור. לעומת זאת ספר שערי תשובה לר' יונה גירונדי, פאנו, רס"ו, נדפס ללא ניקוד, אבל "מוסר השכל במליצה לרב הא"י גאון זצ"ל" הנמצא בדף 36 ואילך נדפס עם ניקוד. מחברות עמנואל, ברישה, רנ"ב, נדפסו ללא ניקוד, אבל בדפוס קושטא, רצ"ה, נאמר בשער: "הודפס שני" מוגה כפי היכולת וכל שיריו מנוקדים כפי הראוי על יד בקיאי המלאכה".

10 ספר השרשים לרד"ק שנדפס בראשונה מספר פעמים, נדפס ללא ניקוד. לאחר מכן נדפסו בניקוד רק הפסוקים שנזכרו בדברי המחבר, כגון בדפוס ויניציאה, רפ"ט. בספר המכלול שנדפס בקושטא, רצ"ג-רצ"ד, נכתב בשער: "נדפס עם הפסוקים מנוקדים". אמנם ספר הדקדוק מקנה אברם לר' אברהם דבלמש, ויניציאה, רפ"ג, נדפס כולו בניקוד.

11 יש לי הרושם, שגם ספרי מוסר והנהגות נדפסו פעמים רבות בניקוד, אבל לא בדקתי זאת באופן יסודי. יש ספרים נוספים מסוגים שונים שנדפסו עם ניקוד, ואיני מפרט עד כדי כך.

את כתבי היד במיון כלשהוא, ואולי על ידי כך נוכל לראות אם יש מאפיין מסויים בהם או בחלקם. ביחס לספרות הרבנית התמונה ברורה. הרוב המוחלט של ספרות זו, למעט מקרים בודדים, כתבי היד אינם מנוקדים. עם זאת יש לדעת כי גם בכתבי יד שאינם מנוקדים, יש לעתים ניקוד של מלה או יותר כדי למנוע טעות מצד הלומד.

בראשית ימי הדפוס המצב ביחס לספרות חז"ל והספרות הרבנית ברור עוד יותר. ספרות זאת הודפסה רובה ככולה ללא ניקוד. אין צורך לומר כי יש מקרים שבהם חוסר הניקוד גורם לאי הבנה,¹² אבל נראה כי שיקול זה לא עמד לפני המדפיסים. דומה כי הקושי הטכני יחד עם ההוצאה הכספית הכרוכה בכך, היו שני השיקולים העיקריים של המדפיס, והם דחו את שאר השיקולים. אבל בשלב מאוחר יותר אנו רואים שינוי מסויים, ויותר ספרים מודפסים בניקוד.¹³

ב. הדפסת משנה מנוקדת

ניקח כדוגמה את הדפסת המשנה. המשנה הודפסה לראשונה בנאפולי שנת רנ"ב. היא הודפסה ללא ניקוד, וכך היא הודפסה גם במהדורות הבאות.¹⁴ אכן בשנת ת"ד נדפסה המשנה בקושטא עם פירוש כף נחת מאת ר' יצחק גבאי. מעבר לשער נדפס:

אל עין הקורא. אלה מוסיף על הראשונים תוספת טובה מרובה על העיקר, ראו זה חדש ממש אשר לא היה כבר לפני, נקוד האותיות כל אות ואות מנוקדת נקודה הראויה לה על פי הדקדוק, על ידי בקי במלאכת הדקדוק, פשפש ומצא עד מקום שידו מגעת, למען ירוץ כל קורא בהם כקטן כגדול, ומלאה הארץ דעה את ה'.

למהדורה זו ניתנה הסכמה מרבני קושטא האוסרת את הדפסת המשנה במשך עשר שנים, "ואם באולי נדפסו במדינה אחרת קודם העשר שנים או אם יודפסו בתוך העשר שנים בנקודות לא יוכלו סוחרי העיר הזאת לקנות מהם עד אשר ימכרו כל הנדפסים הנה" וכו'. שומעים אנו כי רבני קושטא סמכו ידם על התוספת של המדפיס בדבר ניקוד במשנה, והדבר מובן מעצמו, ולא כתבתי זאת אלא משום הערעור על מעשה מעין זה שיצא מאוחר יותר, וכפי שנראה בהמשך דברינו.

המנקד, ר' עלין אלצייג כתב בהקדמתו, שנדפסה לאחר ההסכמה ולאחר דברי הפרשן והמדפיס, את הדברים הבאים:

12 ראה דוגמה אחת בלבד, ויש עוד כמותה כמובן, במהדורת משנה תורה לרמב"ם, הנקראת משנה תורה השלם, כפר חב"ד, תשס"ט, מבוא, חלק שני, פרק יד, עמ' 45-49 ובהערות. ניתנו שם מספר דוגמאות של טעויות הקשורות למשנה תורה עקב ניקוד שאינו נכון.

13 כוונתי לספרים שלמים, או טקסט שלם מתוכם, שהודפס בניקוד. יש לציין כי במסכת בבא קמא, שהודפסה בלובלין ובקראקא, ת"ו, רק הפסוקים הנזכרים בגמרא הודפסו בניקוד. לקמן בסעיף ח, אות (א), עמ' 408, העתקנו את דברי המדפיס על חשיבות הניקוד.

14 להוציא מסכתות מעטות דוגמת מסכת אבות. כך לדוגמה במסכת אבות עם פירוש הרמב"ם ורש"י, מנטובה, ש"ך, נדפסו המשניות בניקוד.

הן רבים עתה עם ה' אלה התאוות תאוה, גרס"ה נפשם לתאבה,¹⁵ נכספה וגם כלתה כל הנשמה אל המשנה, ואין לאל יד שכלם ללמוד ולשקוד על כל אשר איננו נקוד,¹⁶ אשר על כן למלאות כל ישעם וכל חפץ נקוד"ת הכס"ף¹⁷ קמתי אני... לזכות את הרבים...

ג. ספרי עזר ללומד - לימוד משנה ואמירתה

בנוסף לספרות הפרשנות הישירה שנכתבה לספרות חז"ל, נכתבו ספרי עזר שונים שמטרתם לעזור ללומד להבין את דברי חז"ל. ספרי עזר אלו הם בעיקר ספרים העוסקים בכללי התלמוד ובסדר הדורות, וכן ספרי דקדוק ומילונים,¹⁸ שכתבתם החלה סמוך לכתיבת ספרי הפרשנות. אחד הספרים הקדומים הוא סדר תנאים ואמוראים, שהוא ספר עזר ללומד. אחריו בתקופת הגאונים אנו מוצאים ספרים העוסקים בכללי התלמוד, מילונים לתלמוד וגם ספרי דקדוק, וכך הוא גם בתקופת הראשונים. לפיכך מובן מאליו הוא, שעם המצאת הדפוס ספרי עזר ללומד היו בין ספרי הדפוס הראשונים.¹⁹ אולם דומה שיש לתמוה כיצד אירע שעם כל הרצון לעזור ללומד, הודפסו ספרי חז"ל ללא ניקוד. כבר כתבנו לעיל כי ניתן לומר שהיה בתחילה קושי טכני להדפיס ספרים בניקוד, אבל עם התפתחות הדפוס היינו מצפים כי לפחות ספרי משנה יודפסו בניקוד. הרי ידוע לנו כי היו כתבי יד מנוקדים של המשנה, ואם כן המדפיס יכול להעזר בהם ויש לו בכך הקלה מרובה, אלא אם כן כתבי היד הללו כבר אינם בנמצא. תמיהה זו מתחזקת אם נזכור כי עד להדפסת המשנה בניקוד, נתחברו ספרי לימוד שונים, שברובם הגדול הוקדשו לדקדוק, פירושי מלים בתנ"ך, וללימוד השפה העברית.²⁰

- 15 הגרשיים מלמדים שלפנינו מליצה על פי תהלים קיט, כ: "גרסה נפשי לתאבה אל משפטיך בכל עת". וכתב שם רש"י: "משתברת נפשי מרוב תאוה". אמנם כאן הוא מלשון לגרום, ללמוד.
- 16 מליצה על פי בראשית ל, לג: "כל אשר איננו נקד וטלוא בעזים".
- 17 מליצה על פי שיר השירים א, יא: "תורי זהב נעשה לך עם נקודות הכסף". ואפשר שכאן הוא במשמעות שהציבור נכסף לנקודות.
- 18 כאן יש להכניס גם את ספרות הגלוסארים, היינו חיבורים הפותרים את פירושה של מלה יחידאית כפי שהיא, ללא קשר עם דקדוק המלה. יש להניח כי ספרות זו החלה בכתיבת הגלוסה בגליון בצמוד למלה המתפרשת, ובשלב מאוחר יותר נאספו הפירושים הללו ונכתבו (נערכו) כחיבור בפני עצמו. על ספרות זו ראה ד' רפל, 'מילונים עבריים כספרי דקדוק', סיני, קא (תשמ"ח), עמ' רלה-רסה.
- 19 לדוגמה: ספר הערוך נדפס ברומא סביב שנת ר"ל, והוא בין הספרים הראשונים שנדפסו. ספר דומה לו [על ההבדל בינו לבין ספרי דקדוק ומילונים ראה מאמרו של רפל המוזכר בהערה הקודמת], הוא ספרו של ר' פרץ טרבוט הנקרא מקרי דרדקי, [נפולי?, רמ"ח]. ספר הליכות עולם לר' ישועה הלוי, שהוא ספר על כללי התלמוד, [ליסבון?, ר"ן לערך]. ספר השרשים לרד"ק, נפולי, ר"ן.
- 20 ראה מאמרו של רפל (לעיל הערה 18), וכן בספרו ביבליוגרפיה של ספרי לימוד יהודיים, תל אביב תשנ"ה [נדפס בתחילה בתוך כתב העת דור לדור, ח (תשנ"ה)]. הספר ערוך לפי רשימת המחברים, ולכן אינו נותן תמונה על פי סדר הזמנים, לשם כך יש לעיין בעמ' קסא-קסז, ששם ניתנה רשימה כרונולוגית מסויימת. דומה שהמחבר היה מטיב לעשות אילו נתן גם אינדקס של מקצועות הלימוד והספרים המתאימים.

נראה שספרות העזר היתה מכוונת בעיקר ללימוד לשון ולפרשנות מלים מתוך המקרא בלבד. אפשר שהדבר מעיד כי לימוד משנה ושאר ספרות חז"ל היה נתון בידי מלמדים בעלי רמה מתאימה, שלא הוצרכו לספרות עזר בסיסית. די היה להם בספר הערוך לר' נתן ב"ר יחיאל ובספרים הדומים לו, ובספרות כללים מתאימה. מכל מקום, דומה שהדפסת המשנה בניקוד מציינת נקודת מפנה מסויימת ביחס לספרות עזר ללומד,²¹ והיא גם מעידה על התעוררות מסויימת בלימוד המשנה המקיפה, מעתה ואילך, ציבור רחב יותר.

נתעכב עתה על הגורם להתעוררות זו. דומה שהגורם לכך הוא החשיבות שייחסו חכמי הקבלה ללימוד משניות.²² ידוע כי אופנים מסויימים של לימוד של משנה ושינונה נוסדו על ידי תלמידי האר"י בצפת, כגון: לימוד או אמירה של משניות של מסכת שבת ביום שבת, לימוד משנה בעל פה, ועוד הנהגות שונות הקשורות עם לימוד המשנה.²³ בנוסף לעצם הלימוד ייחסו המקובלים גם סגולות מסויימות ללימוד המשנה.²⁴ כתוצאה מכך חלה התעוררות בלימוד המשנה, שהקיפה שכבות גם מן הציבור הרחב. דברים אלו באים לידי ביטוי גם בהדפסת המשנה. סמוך לתקופה זו מתחילות להופיע הדפסות של משנה במהדורה מוקטנת.²⁵

בשנת שס"ט נדפסה בויניציאה משנה עם פירוש כף נחת לר' יצחק גבאי. פירוש זה הוא קצר ביותר ומטרתו כפי שכתב המחבר: "כמעט היתה קריאתם במשנה כצפצוף העופות, לפי שהם למדים בכרך הקטן בלא פירוש כקורא בספר החתום". כלומר, נקודת המוצא היא שיש להדפיס את המשנה בכרך קטן. בכרך קטן אי אפשר לצרף את פירוש ר"ע ברטנורה ולא את פירוש הרמב"ם שכבר נדפסו, לכן היה מן ההכרח לחבר פירוש קצר. אבל מדוע חייב המדפיס להדפיס את המשנה בפורמט קטן? על כך עונה המחבר בהמשך: "לכשיהיה כל אחד משאו בחיקו בלכתו בדרך לעסקיו בין פונדתו לחלוקו, ולא יראה החוצה מיד דקותו". נראה אפוא שלימוד המשנה נעשה נפוץ מאוד, ואדם הוגה בה גם

21 אמנם רפל לא מנה ספר זה ודומיו בביבליוגרפיה שלו (לעיל הערה 20), אבל אין לנו הגדרה מדוייקת לקבוע מהו ספר לימוד, ואף הוא לא הגדיר זאת, ויש פנים לכאן ולכאן.

22 ראה א' ארנד, 'לימוד משנה ותכרות משנה בעת החדשה', כתב עת אלקטרוני למדעי היהדות יוצא לאור על ידי אוניברסיטת בר אילן, JSIJ, 3 (2004), עמ' 19-51. ניתן למוצאו בקישור הבא: <http://www.biu.ac.il/js/JSIJ/3-2004/Ahrend.pdf>. ארנד הביא מקורות רבים בעניין התפתחות לימוד המשנה בכלל, ובעמודים 22-25 עמד על הקשר המיוחד שבין המשנה והקבלה.

23 בסוף קונטרס המכיל הנהגות ותיקונים של תלמידי האר"י מצאנו כמה הנהגות הקשורות למשנה. הקונטרס פורסם בכמה מקורות, ראה מ' חלמיש, הקבלה - בתפילה, בהלכה ובמנהג, רמת גן, תש"ס, עמ' 351, 355.

24 ראה ר' מרוז, 'חבורת ר' משה בן מכיר ותקנותיה', פעמים, 31 (תשמ"ז), עמ' 45-47.

25 אמנם נדפסו קודם לכן שתי מהדורות מוקטנות: משנה דפוס לא נודע [קושטא? נפולי? רע"ה]; ריווא די טרנטו, ש"ך. למהדורה הראשונה אין הקדמה ואין לדעת מה היו מניעיו של המדפיס. ביחס למהדורה השנייה יש לדעת כי באותה העת, הדפיס אותו מדפיס משניות עם פירוש הרמב"ם ור"ע ברטנורה, ואילו המהדורה המוקטנת נדפסה ללא פירושים, אלא רק עם פסקי הרמב"ם. בהקדמה כתב המדפיס: "נדפסו בעיון דק למען כל איש תחת כנפו יסתירוהו, והיו עמו תמיד, משנה הטהורה הזאת". מסתבר כי מהדורה זו נועדה לציבור הרחב, ואפשר שכבר אז היה שינון המשנה נפוץ במדה מסויימת.

בלכתו בדרך. לא קל להתרכז בלימוד משנה בדרך, ולכן דומה שיש כאן השפעה של חכמי המקובלים. רמז לכך ניתן למצוא בדברי ר' יצחק "קריאתם במשנה כצפצוף העופות". לאמור, הוא חשש, וכנראה גם ידע, כי חלק מההוגים במשנה עושים זאת לא לשם לימוד, אלא לשם אמירה בלבד.²⁶ רק הקבלה היא זו שנתנה חשיבות גם לשינון המשנה בלבד, ללא הבנה, או בהבנה מינימלית. מובן אפוא שאנו עדים למהדורות נוספות של משנה בצורה זו זמן קצר לאחר המהדורה הראשונה.²⁷

עדות ברורה להשפעה של הקבלה אנו מוצאים במשנה שנדפסה באמשטרדם, שצ"א. בשער נאמר כי ההדפסה היתה: "בכרך קטן למען ישאוהו בחיקם להגות בו בכל יום ח"י פרקים ובכל חדרש ישלימו חקם". ואכן מעט מאוחר יותר אנו שומעים מפי המקובל ר' מאיר פופרש (פעל בשנים שפ"ד-תכ"ב):²⁸ "טוב ללמוד משניות בכל יום, ואם אפשר ישלים ח"י פרקים בכל יום והוא נגד ח"י עולמות, והוא תיקון גדול לפגם הברית סוד אל ח"י, ויש להם סגולה גדולה להרוג היצר הרע".

גם במשניות מהדורת כף נחת נזכר השינון של ח"י פרקים בכל יום: "נתוסף על הראשונים סימנים נכונים מכל ח"י פרקים, נחלקים לחלקים שוים לשוקדים על דלתותיהם ושונים את פרקיהם, כדי להשלים בכל חדרש וחדש את חלקיהם". ולא זו בלבד, אלא שהמדפיס ממשיך בדבריו ומודיע כי מהדורה זו נועדה גם "ולבעבור הועיל לשרידים אשר ה' קורא השונים על פה משנתם, והיה אור במושבותם". לאמור, מדובר פה על הנהגה נוספת שהוזכרה על ידי המקובלים, והיא שינון המשנה בעל פה, ואפשר ששינון זה אינו מצריך להתעמק בהבנתה.

לאור האמור, דומה כי הוספת הניקוד במהדורת קושטא נועד אפוא לאומרי המשנה ולאן דווקא ללומדיה. אמנם המנקד כתב כי הניקוד נועד "ולהקל משא המעיינים", אבל סביר שמעיינים אלו הם הציבור הרחב, שאכן הניקוד היה לו לעזור. מן הסתם, המעיינים אינם נזקקים לניקוד, אם כי ודאי שהניקוד יכול לעזור.

ד. הדפסות נוספות של משנה מנוקדת

בשנת ת"ו, הדפיס ר' מנשה בן ישראל באמשטרדם משניות מנוקדות,²⁹ והוא עצמו ניקד חלק מהן. בשער המשניות נכתב: "משניות... עם כל הנוסחאות והגהות... ואחרון אחרון

26 כך גם כתב ארנד הנ"ל (הערה 22) עמ' 27.

27 מהדורות נוספות נדפסו בשנים: שע"ד, שפ"ה, ועוד. יש מספר הבדלים בין המהדורות, כגון טיב ההגהה ותוספות קלות, אבל לענייננו העיקר הוא שאלו מהדורות בפורמט קטן עם פירוש קצר.

28 אור הישר, אמשטרדם, תס"ט, עמוד התורה, פרק טו, אות יב. וכן נמצא בחמדת ימים (ליורנו, תקכ"ב, ח"ב, שובבים, פ"א, תקוני הימים, לימודים ותפילות, דף קטו סע"ב-רע"ג): "ואדני מורי זלה"ה היה נוהג לקרוא ח"י פרקי משנה מידי יום ביום עם פירושיהן לתקון מדת אל ח"י כנודע", אלא שכאן נאמר כי הלימוד היה עם מפרשים.

29 ר' יעקב עמדין, שביקר את הניקוד בדפוס מסויים של המשנה, התכוון ככל הנראה לדפוס זה, ראה לקמן ליד הערה 87.

חביב הנקודות על כל שתא סדרי משנה להבינה על אמתתה ולהוציא בנקל לאור תעלומה".
הוא עצמו כתב בהקדמתו:

עת לעשות לה' לפתוח פתח לתלמודיים הקוראים... ולהקל מעליהם בנקודות וסימנים... כי סתומים וחתומים הדברים... יקראו שבושים בתורה שבעל פה בהבנת הלמודים היקרים, אשר לפעמים נעלמים מעיני חכמים מחוכמים.

המנקד השני, הוא ר' יעקב יהודה די ליאון, כתב:

עת לעשות לה'... בעקבתי³⁰ הקדושים... כרבינו הקדוש וחבריו אשר שמו אותות אותות למען תורה שבעל פה לא תשכח מפיו זרעו, והואיל ודעתם של אחרונים הולך ומתמעט... ולהקל המשא למעיינים בתלמוד... לבל יגעו לריק ויפלו בפחי השבושים והטעיות... והתוית תו... עם נקודות הכסף³¹ על כל מילה ומילה... וכדבר הזה תמצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם, וגם כל עם המעיינים על מקומו יבא בשלום, ואקום ואעשה על כל שתא סדרי המשנה נקודים...

איני יודע אם מדפיסי אמשטרדם הושפעו מדפוס קושטא ולכן ניקדו את המשנה, או שזו היתה יוזמה עצמאית, ללא כל השפעה חיצונית. מכל מקום, ניקוד המשנה לא השפיע על ר' אלישע ב"ר אברהם מהורודנא שכתב פירוש קצר ביותר על המשנה בשם קב ונקי, שיצא לאור לראשונה באמשטרדם, תנ"ז. מהדורה זו נדפסה בפורמט קטן, וכפי שכתב ר' יעקב ששפורטש בהסכמתו: "מעט הכמות לשאת אותו בביתא ובשוקא וכברא, לא פסיק פומיה מגרסיה". גם כאן מדובר על שינון המשנה, וכפי שאכן כתב ר' אלישע עצמו בהקדמתו:

לקבוע עתים למשנה ח"י פרקים כל יומיא, בכיוון שמהן כנודע לאנשי קודש יודעי רזיא... ועתה קרא נא בספר מגיד מישרים של הגאון הקדוש מוהרי"ק זצ"ל ועינך צופיה כמה מעלות טובות השיג על יד המשנה.

נמצא כי ר' אלישע יזם הדפסה של המשנה בכרך קטן כדי שיוכלו לשננה בכל מקום. אף הוא יודע שיש חשיבות באמירת ח"י פרקים בכל יום. אם כן המשנה נועדה גם לציבור הרחב כמובן, ובכל זאת הוא לא מצא לנכון להדפיסה בניקוד.³² אין ענייננו לסקור את כל מהדורות המשנה שנדפסו מכאן ואילך. באופן כללי נוכל לומר כי נדפסו לעתים מהדורות מנוקדות של המשנה.³³ יש מהן מהדורות שלמות, ויש מהן

30 כלומר: בעקבות, ונראה שיש כאן טעות, וצ"ל: בעקבי, או: בעקבות.

31 אפשר שיש במליצה זו (חסרים גרשיים על המלה כדי לסמן שלפנינו מליצה, ואולי נחסרו בטעות) רמז שהושפע מדפוס קושטא, ראה לעיל הערה 17, אבל מסתבר שזו מליצה פשוטה ואמר אותה מעצמו, מה עוד שכאן כוונתה שונה מקודמתה.

32 גם בימינו נדפס פירושו של ר' אלישע, במהדורת משנה מיוחדת שההדיר ר' אליהו חיים דורדק, בשם משנה סדורה, ירושלים, תשנ"ב. ראה לקמן עמ' 402.

מהדורות חלקיות של המשנה, שנועדו לעזור למתחילים המתקשים בלימוד המשנה.³⁴ לאמור, המדפיס, הציבור, ואולי גורמים נוספים קובעים אם המשנה תודפס בניקוד אם לאו.

יזומה לניקוד המשנה מידי מפרש משנה היא זו של ר' ישראל ליפשיץ. ר' ישראל כתב פירוש חדש למשנה בשם תפארת ישראל.³⁵ בהקדמתו פירט את החידושים שיש במהדורתו, ובין השאר כתב:

התעוררתי לתקן קלקול נושן, כי ידוע כי מלות רבות בש"ס ע"י רוב הטלטולים ואורך הגלות בעוונותינו הרבים נשתבש קריאתם הנכונה, והרי חייב אדם לומר בלשון רבו... לכן הטרחתי את עצמי לבקש משניות מנוקד מדויק, וכעת יאמר ליעקב ולישראל כי החזרתי העטרה ליושנה, ולשון עלגים תמהר לדבר צחות, וכי אמנם נוקד אנכי, אבל רק המלות אשר מורגלים לקרותם שלא כהוגן, ואם יבא מלה אחת כמה פעמים בצד א' בדף, לא אנקד כי אם הראשון,³⁶ וילמוד תחתון מעליון.

ר' ישראל העיד על טיב עבודתו ואמר, שהניקוד של המשנה הוא חלקי בלבד. זאת משום שהוא ניקד לדבריו רק את המלים שהציבור אינו יודע כיצד לקוראן.³⁷ אכן ברוב המהדורות שבהן נדפס פירושו השמיטו המדפיסים את הניקוד שלו.

דומה שניתן לומר שחלה תפנית מסויימת בניקוד המשנה, עם ההדפסה של: 'ששה סדרי משנה מנקדים ומפרשים על ידי ח"נ ביאליק, סדר זרעים, תל אביב, תרצ"ב'.³⁸ דומה שלפנינו מהדורה ראשונה של משנה, שהניקוד שבה נעשה על פי שיטה ביקורתית.³⁹ ואכן

33 אין אני מתייחס כאן למשניות שהודפסו בשפות זרות. כגון משנה ברכות, אוקספורד, תכ"ז, שנדפסה עברית ולאטינית עמוד מול עמוד. במהדורה זו המשנה מנוקדת. אלא שיש לדעת כי בדרך כלל בספר שנדפס בו תרגום לאטיני, אזי הנדפס בעברית הוא בניקוד. כמו כן בספרים שנדפסו על ידי מדפיסים מאומות העולם מצינו לעתים ניקוד בספרים שונים.

34 מצאנו גם ניקוד של המשנה הנמצאת בחוך תלמוד בבלי. כך הוא במסכת ברכות מהד' ר' יוסף שאפוצ'ניק, הנקרא ש"ס הגדול שבגדולים, לונדון, תרע"ט. ממהדורה זו לא נדפסו מסכתות נוספות.

35 על ר' ישראל ופירושו למשנה, ראה מ' מאיר, הרב ישראל ליפשיץ - תולדותיו כתביו ודיון ראשוני בשיטתו הפרשנית בחיבורו 'תפארת ישראל', חיבור לשם קבלת התואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה.

36 מאיר (לעיל הערה 35), עמ' 85, הערה 365, הראה כי יש מקרים שבהם ר' ישראל ניקד מלה מסויימת פעמיים באותו דף, ויש אף שלוש פעמים.

37 מאיר (לעיל הערה 35), עמ' 85, הערה 372, הראה שיש כמה מקומות שבהם דן ר' ישראל בפירושו בניקוד מלים, למרות שהוא לא ניקד את המלים הללו, ואחד מציוניו הוא שבת פכ"ד מ"ד, אות לד.

38 על מהדורה זו ראה מ' מאיר, "ששה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים על ידי חיים נחמן ביאליק": קווים למפעלו הנשכח של ביאליק, נטועים, טז (תש"ע), עמ' 191-208.

39 שאלה בפני עצמה היא מה ראה ביאליק להכניס עצמו למפעל זה. יש לזכור שביאליק גם כתב פירוש למשנה, והניקוד היה רק חלק ממפעלו. לדעת מאיר (לעיל הערה 38) עמ' 193, ביאליק רצה לקרב את המשנה אל הציבור הרחב, ולא רק לתלמידי חכמים. לדעת ח' גפני, פשוטה של משנה, ירושלים, חשע"א, עמ' 95-96, ביאליק רצה לפרש את המשנה בפירוש מודרני וברוח ביקורתית, וציטט ממבואו של ביאליק דברים המורים זאת. הציטוט ממבואו של ביאליק תומך בדברי גפני רק לכאורה. יש לקרוא

במבואו עמד ביאליק באורך רב על "בעיה חמורה בפני עצמה הוא דבר הנקוד במשנה".⁴⁰ הוא הדגים את הבעיה בכך שהביא מסורות שונות וגישות שונות, שנחלקו כיצד יש לנקד מלים מסויימות במשנה. לאחר מכן הוא מסכם:⁴¹

הַתְּרָתָם⁴² הגמורה של ספקות ממין אלה - אם היא בכלל אפשרית - לא תבוא, כמובן, אלא אחרי חקירה ודרישה רבות עמל ובנות כחות משותפים של אנשי מדע מומחים ואחרי בדיקה מעולה ומדוקדקת והשוואה של טופסי כ"י ודפוס עתיקים, ומי יודע אם גם אז לא ישארו הרבה מן הספקות ב"תיקו".

ביאליק נפטר שנתיים לאחר שהוציא לאור את סדר זרעים, ועל כן לא היה סיפק בידו להוציא לאור את שאר הסדרים. אחריו קם חנוך ילון שניקד את כל המשנה באופן ביקורתי, ואף כתב ספר מיוחד בשם מבוא לניקוד המשנה, ירושלים, תשכ"ד, ש"עניניו העיקריים נימוקים לניקודי מלים שונות במשנה... אף באו בו, דרך אגב, פרקים והערות ללשון המשנה בכלל".⁴³ הניקוד של ילון צורף לששה סדרי משנה מפורשים בידי ר' חנוך אלבק, ירושלים, תשי"ב-תשי"ט. אחרי מהדורה זו, נדפסה המשנה עם פירושו של ר"פ קהתי.⁴⁴ יש לדעת כי ר"פ קהתי לא כתב הקדמה,⁴⁵ ולכן אין לדעת על פי אלו עקרונות הוא ניקד את המשנה.⁴⁶ גם במהדורות הנוספות אין לנו ידיעות על כך.⁴⁷

את המבוא כמקשה אחת, ואזי יתברר למעיין כי הצדק עם מאיר, וכי דברי ביאליק לא באו אלא להסביר מדוע יש מקומות, מועטים בלבד, שבהם סטה מהפירוש המקובל. אגב, א' הולצמן בספרו חיים נתמן ביאליק, ירושלים, תשס"ט, הקדיש למפעל זה בתוך מכלול מפעליו של ביאליק, פחות משתי שורות, ראה עמ' 221.

- 40 מבוא, עמ' 8, אות ד.
- 41 שם, עמ' 11.
- 42 הניקוד במקור.
- 43 לשון המחבר בפתיחה, עמ' 7. ילון כתב גם הקדמה בשם "לשיטת הניקוד של המשנה", שנדפסה במהדורת המשנה של אלבק, בראש סדר זרעים.
- 44 תחילת פירושו של ר' פנחס למשנה היה בקונטרסים, שיצאו לאור אחת לשבוע, וכללו בתוכם גם לימוד המשנה היומית (שתי משניות ליום), בשנים תשט"ו-תשכ"ד. לאחר מכן יצאה לאור מהדורה שלימה של המשנה עם פירושו, ירושלים, תשכ"ו-תשכ"ז, ואחריה מהדורות רבות נוספות.
- 45 ההקדמה שנדפסה במהדורות מאוחרות לא יצאה מתחת ידי המחבר (נכתבה על ידי חתנו ר' אורי כהן?). במהדורה הראשונה נדפסו מספר שורות המתארות את הפירוש, ושם נדפס: "נוסח המשנה - מנוקד", ואין כל מידע על פי מה נוקדה המשנה.
- 46 בדיקה קלה מראה שאין הוא זהה לניקוד של ילון, אם כי יש מקומות שקיבל את דעתו. כך בכינוי הנוכח לא הלך אחריו, וניקד לדוגמה בברכות א, ג: בעצמך, ולא: בעצמך. נראה שנהג כן משום שרצה לנקד בהתאם ללשון המדוברת. אלא שיש לתמוה, אם כן מדוע ביחס לדגש קל באותיות בג"ד כפ"ת בראש מלה, הלך אחר ילון והשאירן רפות כדרך המקרא. כך הניקוד גם במהדורות מאוחרות, והרי אין זו לשון הדיבור. ראה לקמן הערה 48.
- 47 במהדורה שנדפסה בשנת תשנ"ב נאמר: "מהדורה זו נדפסה לפי הגהותיו של הרב המחבר ז"ל שהכין את המהדורה התשיעית על כל דקדוקיה. וצר, כי לא זכה לראותה בצאתה לאור, כי נרו עלה לישיבה של מעלה, בהעלותו את הנר הששי של חנוכה תשל"ז". אפשר שגם הגיה ותיקן את הניקוד. יש לציין

מאוחר יותר נדפסו כמה מהדורות שונות ומנוקדות של המשנה, ומהן אציין את 'משנה סדורה', ירושלים, תשנ"ב, הכולל: משנה מנוקדת⁴⁸ ומסודרת בשורות בצורה נוחה, פירוש קב ונקי, טבלאות ותרשימים מאת ר' אליהו חיים דורדק, שנועדו להקל על לימוד המשנה ועל שינונה. היוזם של הוצאה זו מדגיש את חשיבות לימוד המשנה ואת שינונה, אבל לא נזכר בדבריו שינון ח"י פרקים כל יום. לעומת זאת, נדפס בימינו ספר משנת אברהם, הכולל משנה מנוקדת עם פירושו של ר"ע מברטנורה, המחולקת ללימוד ח"י פרקים בכל יום, ירושלים, תשנ"ח. היוזם הוא ר' אברהם גראס סנה, שהקדים מבוא על חשיבות לימוד משנה, ועל חשיבות שינון ח"י פרקי משנה בכל יום. במבואו הביא דעות של חכמים האומרים שיש חשיבות לשינון ח"י פרקי המשנה גם אם אין מבינים אותם.

ה. הדפסת תלמוד מנוקד

ברי לכל כי הלימוד בתלמוד בבלי קשה יותר מאשר לימוד משנה. לכן מובן מאליי, שבמשך הדורות חוברו ספרי עזר ללימוד תלמוד בבלי, במטרה להקל על הלומד. ספרי הלימוד הללו מגוונים ושונים זה מזה, ואנו נוכחים לראות שהמחברים חיפשו דרכים שונות ומיוחדות כדי להשיג מטרה זו. מפתיע לראות כי בכל הדרכים שהוצעו ללומד, לא עלה כלל על הפרק ניקוד התלמוד. אפשר שיש בזה גם משום ראייה לאמור לעיל ביחס למשנה. לאמור, ניקוד המשנה לא נועד לעזור ללומדים, שהרי אלו יודעים מן הסתם לקרוא את המשנה כראוי. הניקוד נועד לאומרים את המשנה ללא צורך להתעמק בהבנתה. הואיל ולא מצאנו כי יש עניין באמירת התלמוד בלא להבינו, ממילא לא היה צורך לנקדו. הלומדים עצמם לא הוצרכו לניקוד התלמוד, שהרי עיקר הקושי אינו הקריאה הנכונה, אלא ההבנה.

נמצא כי גם כאשר הורגש הצורך בהוצאת ספרי עזר מיוחדים ללומד המתחיל, עדיין לא ראו לנכון לנקדם. לכן כשר' חנניה אלחנן חי כהן פרסם את ספרו שערי לשון הקודש, ריג'יו, תקע"א, שיש בו "סוגיות מלוקטות מן הש"ס עם איזה כללים, להדריך הנערים בלימוד הגמרא בדרך ישר", הסוגיות שנבחרו אינן מנוקדות. מאוחר יותר, מצאנו ספר עזר נוסף בשם ליקוטי הלכות, הנקרא בשם לקח טוב.⁴⁹ בשער הספר נאמר: "מלוקט

לדברי ר' שלמה מן ההר במאמרו 'פנחס קהתי ז"ל - תלמיד חכם', שנתפרסם בספר הזכרון 'הרב פנחס קהתי' (ערך: ר' צבי קפלן), ירושלים, תשמ"ט, עמ' 19, שכתב: "בקשני (הרב אורי כהן, חתן ר"פ קהתי) ונענית והגהתי את ניקודם של כל ספרי הפירוש".

48 בהקדמה נאמר: "הפיסוק במהדורה הנוכחית מבוסס לרוב, ברשות היורשים על עבודתו [של ר' פנחס קהתי], והניקוד, על השיטה שאימצו באי כוחו אחרי פטירתו, ובראשם הרב אורי כהן שליט"א חתנו, בהתחשבות בכתבי יד ודעת בקיאים והכרעת תלמידי חכמים". לפי מה שכתבנו לעיל, לא נתבררה לנו שיטת הניקוד של מהדורת קהתי. על כל פנים, בדיקה קלה מגלה שיש הבדל בניקוד בין מהדורת קהתי לבין הניקוד במהדורה זו. כך לדוגמה אותיות בג"ד כפ"ת מנוקדות תמיד בדגש קל בראש המלה, שלא בהתאם לדקדוק המקרא. ראה לעיל הערה 46.

49 במפעל הכיבליוגרפיה, מס' מערכת 320461, נרשם כי הטופס שלפניהם הוא מדפוס רוסייה-פולין, תק"ף לערך. בשער נאמר כי זו הדפסה חמישית. שם המחבר אינו ידוע.

ממסכתות הנצרכים עם פי' רש"י ותוספות ומהרש"א ואיזה תוספות לחדד השכל... ולפי חינוך לנער המה מסודרים". ספר זה נדפס פעמים רבות,⁵⁰ והדבר מלמד ככל הנראה כי היתה דרישה לספר. לענייננו יש לדעת כי העזרה לתלמידים לא כללה את הצורך בניקוד הסוגיות, וגם לא היה צורך בפיסוק הסוגיות. אחריו מצאנו את הספר שבילי המלמדים, וורשא, תרכ"ו, לר' אהרן ב"ר אברהם חיים מאומאן. יש בו עשרים סוגיות נבחרות ממסכת בבא מציעא "אשר מורגלים המורים המשכילים ללמוד עם התלמידים לחדד שכלם... מבואר ומפורש היטב ע"פ הרבה גדולי מפרשי הש"ס". לסוגיות נלוו פירוש רש"י (באותיות רש"י), ללא ניקוד וללא פיסוק. לאחר כל סוגיה נמצא תרגומה לאידיש, וכאן יש ניקוד. אמנם נראה שאין בסוגיות התלמוד ניקוד, משום שהוא מיועד לא למתחילים ממש, אלא לתלמידים משכילים "לחדד שכלם", ומן הסתם קריאה של התלמוד אינה עיקר העניין. לכן המחבר הוסיף גם ליקוט משלו בשם "תועלת המלמדים" שיש בו משום שאלות של עיון בתלמוד.

ספר המדריך לר' אברהם ובנימין זינגר, פרסבורג, תרס"ב, מכיל "ליקוטי הלכות ואגדות יחדיו מצומדות, לצורך המתחילים בלימוד משנה וגמרא".⁵¹ לספר יש הסכמות רבות מאת רבנים, שחלקם האריכו מאוד בחשיבות הספר. כן יש הסכמות רבות מאת משכילים, שחלקם כתבו את הסכמתם בגרמנית. המחברים מאריכים בהקדמתם להסביר את טיב עבודתם, ואחד העקרונות שהנחתו אותם היה שהסוגיות יוליכו את הלומד בדרך "הקל הקל תחילה", לאמור מן הקל אל הכבד. אכן גם בספר זה הקטעים מהתלמוד אינם מנוקדים, אבל יש בהם פיסוק (נקודה, פסיק, נקודתיים).

שינוי של ממש ביחס לניקוד אירע שנים ספורות לאחר מכן. מסכת גיטין, וילנא, תרס"ז, בדפוס ראזענקראנץ ושריפטזעטעצער נדפסה בניקוד, ובשערה נכתב: "וראה זה דבר חדש שלא היה לעולמים, כי הפנים כלו מנוקד"⁵² לתועלת התלמידים". מעבר לשער כתבו המדפיסים דברים מפורטים יותר:⁵³

50 ראה הרישום במפעל הכיבילוגרפיה הנזכר בהערה קודמת. אבל נראה כי היו מהדורות שלא היו לפניהם. בספרית אוניברסיטת בר אילן נמצא טופס שנדפס בשנת תקפ"ה, וחסר מקום הדפוס, ובשער נכתב כי הוא על פי "הנדפס מקודם בהרוכשוב". על פי מפעל הכיבילוגרפיה הטופס הנמצא כבר אילן נדפס כנראה בשנת ת"ר בלעמבערג, ראה שם מס' מערכת 323939, אבל אין מובא אצלם הטופס שנדפס בהרוכשוב, אלא אם כן זה היה הדפוס הראשון.

51 על שיטתם החינוכית של המחברים ראה י' אמיד, 'הוראת גמרא למתחילים בשלהי המאה ה-19 ניתוח קוריקולרי של "ספר המדריך", שנתון שאנן, ט (תשס"ד), עמ' 343-365. בסוף המאמר יש צילום של שער הספר ועמוד אחד ממנו.

52 הניקוד נמצא במקור, וכן גם בהמשך.

53 העתקתי את כל הכתוב משום שמסכת זו נדירה. צילום השער, ועמוד ראשון של התלמוד, נתפרסם באור ישראל, לא (תשס"ג), עמ' רנד. שולח הצילום, ר"ש אזדאבא, כתב בעמ' רנג, כי יש במסכת זו הסכמות של ר' אליהו דוד רבינוביץ תאומים ור' חיים עוזר גראדזינסקי, ודברים אלו יכולים להטעות את הקורא הסבור לתומו שאכן הם כתבו הסכמות שנדפסו שם. אבל אין בספר הסכמות ממש, פרט לדברי המדפיסים שהעתקנו. או שמא היה לפניו עותק שהיו בו ההסכמות.

דברים אחדים מאת המדפיסים. עפ"י הצעת הרב הגאון המנוח מו"ה ר' אליהו דוד ראבינאוויץ זצ"ל שהיה אב"ד דק"ק מיר, ואח"ז נתקבל לר"מ בעה"ק ירושלים תבכ"א, ועפ"י הסכמת הרב הגאון מוהר"ר חיים עוזר גראדזענסקי ר"מ דפ"ק ווילנא, הדפסנו את הפנים פלו מנוקד לתועלת התלמידים שלא יכשלו בלשונם ובשוננם (ושבשתא כיון דעל עַל) ולא חסנו על ההוצאה המרובה שעלתה לנו ע"ז ונקוה מאוד כי תיטב המעלה החדשה הזאת בעיני כל. המדפיסים ראזענקראנץ ושריפטזעטעצער.

נראה כי המדפיסים לא המשיכו במלאכתם, ולא ידועות מסכתות נוספות מדפוס זה שיצאו בניקוד. מכאן ואילך אנו עדים למהדורות שהתלמוד מנוקד כולו, ואיני רושמן. אמנם מביניהן יש לציין את מהדורת טוביאס (Tuvia's), שהחלה לצאת בירושלים בשנת תשס"ה, ועד עתה נדפסו שלוש מסכתות: ברכות, שבת, מכות. במהדורה זו, השומרת על תבנית העמוד של ש"ס וילנא, ניקדו את התלמוד, את פירוש רש"י ואת התוספות. ר' טוביה רוטברג כתב הקדמה קצרה לתיאור המפעל, ובין השאר נאמר בה:

עמל רב הושקע בניקוד התיבות שבגמרא, רש"י ותוס'. מטרתנו היא לתת כלי בידי אלו שקשה עליהם הגיית המילים כהלכה, בגלל סיבות שונות, כמו נטיות לשון המורגלות בפיהם מכח שפת אם אחרת. כמו כן ישנם רבים שאינם מודעים לניב הישיבתי המקובל בהגיית המילים, ובשל כך נמנעת מהם גישה מהירה לקשר עם עולם הלומדים... כיון שכאמור מהדורה זו נועדה לציבור הלומדים הרחב אשר רובו ככולו סמוך על עולם הישיבות, ניקדנו את הגמרא על פי מסורת ההיגוי האשכנזית המושרשת בעולם הישיבות. מסורת זאת שונה כמובן מהדיקדוק המקובל היום. נעשו מאמצים מרובים לברר לאשורו אופן ההיגוי הנכון ועדיין המלאכה מרובה.

אפשר שיהיו כאלה שהתרעמו על הקביעה כי "מסורת ההיגוי האשכנזי" היא זו "המושרשת בעולם הישיבות", אבל זו שאלה שיש לדון בה במקום אחר. אין ספק שלפנינו מפעל הדורש משאבים רבים, ונאחל ליוזמיו כי יוכלו לעמוד במשימה שנטלו על עצמם, ולהדפיס את כל התלמוד.

ו. התגברות הניקוד בספרות הרבנית

ניתן לומר כי בשנים האחרונות בדורנו חלה עליה משמעותית בהדפסה של מהדורות משנה בניקוד. ניתן לתלות זאת בהתפתחות הדפוס ובהוזלה של עלויות ההדפסה, כולל הדפסה בניקוד. אולי גם ניתן לומר כי יש התגברות של לימוד המשנה בציבורים שונים, והואיל ויש בהם המתקשים בהבנת המשנה, ראו המדפיסים לנקדה. יש בדורנו עוד פן נוסף שגרם לניקוד המשנה וספרות תורנית. לאמור, הניקוד וההגייה של המשנה אינם

אחידים בכל עדות ישראל. לכן היו שמצאו לנכון לנקד את המשנה, וספרות תורנית נוספת בכללה, כדי לשמר ניקוד שהיה נהוג בעדה מסויימת.⁵⁴

אכן דומה שאנו עומדים בימינו לפני תופעה רחבה יותר, וניתן לומר שהספרות התורנית בדורנו עברה מהפך מבחינת הניקוד. היום ניתן למצוא את רוב ספרות חז"ל בניקוד. אמנם ביחס אליה ניתן לומר שיש הצדקה לכך, שהרי סוף סוף זו ספרות בסיסית, ומה עוד שהרבה מאוד חלקים מהציבור מתעניינים בה, גם אלו שאין להם השכלה תורנית רחבה. אבל הניקוד כיום מקיף גם את הספרות התורנית. אתה מוצא משנה תורה לרמב"ם שהוא מנוקד, אתה מוצא ספרי הלכה נוספים מנוקדים, כגון: שלחן ערוך הרב, חיי אדם, קיצור שולחן ערוך, משנה ברורה, בן איש חי, ועוד ועוד. אולי ניתן לומר כי גם אלה מיועדים לקהל רחב יחסית, ועל כן נוקדו. כך גם ניתן לומר ביחס לספרות חסידיית היוצאת לאור כיום, שגם היא מנוקדת. ולאור האמור עד עתה, ניתן לומר כי הניקוד הכרחי גם בספרי מוסר, כגון: שערי תשובה, ספר הישר, אורחות צדיקים ועוד.⁵⁵ הניקוד לא פסח גם על ספרי דרשות שונים. כך יצאו לאור במהדורות מנוקדות דרשות ר' יהודה אריה ממודינה בשם מדבר יהודה, או דרשות ר' יהודה מינץ, שהן למעשה דרשות ר' שמואל יהודה קצנבלבוגן, ועוד ספרי דרשות. אף ספר תורני-ביבליוגרפי הלא הוא רב פעלים לר' אברהם בן הגר"א, יצא לאור במהדורה מנוקדת.

אבל גם אם נניח שכל האמור לעיל מתקבל על הדעת, הרי ברור שיש ספרים המיועדים מלכתחילה רק לציבור מצומצם, שהוא בעל השכלה תורנית מעל לממוצע, ואף למעלה מזה. ציבור זה אין לו צורך בניקוד כדי להבין את הכתוב בספר, ודומה שהניקוד אף מקשה עליו את שטף העיון בספר, ולכן מעולם לא היה עולה בדעתנו שיש לנקדם. והנה למרבית הפלא גם ספרים מסוג זה מודפסים במהדורות מנוקדות. כך לדוגמה אנו מוצאים את ספר פרשת דרכים לר"י רוזנים שהוא מנוקד. והרי ספר זה מורכב מדרשות הלכתיות, שרק המצוי היטב בדברי חז"ל, ובראשונים ובאחרונים, יבין את הכתוב בו, ואם כן מה צורך יש לנקדו? אין לי תשובה ברורה לכך.

54 כגון: "תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת יהודי תימן עם כל המפרשים", מנוקד בידי ר' יוסף הלוי, ירושלים, תש"מ; "מסכת שביעית... מנוקדת ע"פ גירסת רבני תימן", עם ר"ע ברטנורה ורבני תימן, בני ברק, תשס"א (העורך: דוד צדוק). אלו דוגמאות של אנשים פרטיים שנטלו על עצמם לשמר מסורת של עדה מסויימת. אכן, המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים יזם את "מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל", ובמסגרתו יצאו משניות מנוקדות על פי מסורות של עדות שונות, כגון: ק' כץ, מסכת שביעית במסורות הקריאה של שלוש עדות, ירושלים, תשנ"ד, ועוד בכגון זה. כן נדפסו ביזומת המפעל חיבורים העוסקים בחקר הניקוד של עדות שונות.

55 כשיצא אורות התשובה של ר' אברהם יצחק הכהן קוק במהדורה שלישית, על ידי ארגון בני עקיבא, תל אביב, תשט"ו, כתב ר' משה צבי נריה בהקדמתו: "זכות גדולה נתגלגלה ל'יקירי לבבו' של מרן זצ"ל ל'בני עקיבא' - הוצאה חדשה של 'אורות התשובה' בנקוד מלא בכותרות משנה ובפרוש קצור. 'על ידי הנקודות מתגלה כח החיים של האותיות' כך שנה לנו מרן זצ"ל בספרו המופלא 'ראש מילין' (עמ' נ'). ואכן המעיין בספר אשר לפנינו מרגיש מיד כי אורות התשובה מוארים כאן באור חדש כי חיוניות חדשה בוקעת ועולה מן השורות המופלאות". הרי לך חשיבות הניקוד בספרות רבנית.

בדומה לכך אתה מוצא גם ספרי קבלה המודפסים בניקוד. איני מדבר על הוצאות שונות של ספר הזוהר שיצאו בניקוד, אלא על ספרי קבלה שונים. לדוגמה, ספר עמודי הקבלה, שיצא לאור על ידי מכון נזר שרגא, ירושלים, תשס"א, מכיל "כינוס של חיבורים קדמונים יקרי המציאות העוסקים בחכמת האמת ובספרי תורה". שלושה מהם נדפסו בניקוד ואלו הם: בדי הארון לר' שם טוב גאון, ספר האמונות וספר תורת הספירות לר' שם טוב ב"ר שם טוב. שניים נוספים באותו ספר נדפסו ללא ניקוד. בהקדמה בעמ' טז נכתב כי מצאו לנכון לנקד את בדי הארון "כי לשונו מאד קשה ומליצית". את שני הספרים האחרים של ר' שם טוב הם ניקדו משום "ונוקד כדי להנעים ולהקל על העיון". אבל יש לשאול, סביר להניח שאדם העוסק בחכמת הנסתר נהיר לו כיצד יש לקרוא את הכתוב. אם ברצוננו להקל עליו, הרי יש לעשות זאת בהסברים לגופו של עניין.⁵⁶ ועוד יש לשאול מה בין אלו שנוקדו לבין אלו שלא נוקדו. אם רצו "להנעים ולהקל על המעיין" היה עליהם לנקד גם את הספרים האחרים. והנה כשיצא לאור עמודי הקבלה חלק שני, ירושלים, תשס"ה, כל הספרים שנדפסו בו, נדפסו ללא ניקוד. לאמור, נראה שמכון נזר שרגא הבין כי הניקוד מיותר, ולכן ויתר עליו בספר השני.

ז. מה טעם אין ניקוד בספר תורה

כידוע ספרי תורה אינם מנוקדים. אדרבה, לפי ההלכה ספר תורה שניקדוהו, פסול לקריאה בתורה בציבור.
כך לדוגמה כתב אחד הגאונים:⁵⁷

וששאלתם אם אסור לנקוד ספר תורה. ספר תורה שניתן למשה בסיני לא שמענו בו ניקוד. ולא ניתן ניקוד בסיני, כי החכמים ציינוהו לסימן, ואסור לנו להוסיף מדעתינו, פן נעבור בבל תוסיף. לפיכך אין נוקדין ספר תורה. ואע"פ שניתנו פסוקי טעמים ונגינות הקרייה מסיני במסורת, כדכתיב ושום שכל⁵⁸ (נחמיה ח, ח) וגו'. על פה נאמרו, ולא בסימני נקידה בספר.

פשטות דבריו, שאסור להוסיף על מה שנתקבל מסיני, ותוספת ניקוד משנה את צורת האותיות ואת צורת הספר, וספר בצורה זו לא קיבלנו בסיני. יש מהראשונים שמוסיפים עוד נימוק.⁵⁹
כך כתב הרשב"א:⁶⁰

- 56 ובוואי לא לקלקל, כפי שמעיר ר' משה שפרבר על בדי הארון, עמ' קלב, טור א, ש' 11 מלמטה: "מספר וספר וספור", שלפנינו דוגמה של קלקול.
57 מתזור ויטרי סי' קכ, מהר' הורוויץ עמ' 91; מהר' גולדשמידט, ח"א, עמ' קצב, וע"ש בהערות.
58 על פי מגילה ג ע"א.
59 אמנם גולדשמידט (לעיל הערה 57), הערה 3, מסביר כי שני הטעמים הללו הם אותו טעם, והוא שהתורה צריכה להיות כנתינתה מסיני, ע"ש.
60 שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' רלח.

תשובה, נ"ל, דפסוק פסוקים והנקוד, פוסלן, שאין לנו אלא כנתינתו מסיני. ובודאי נראה שאין ס"ת מנוקד. ואם נקד, פסול. שכמה⁶¹ דורשין חכמים, המקרא והמסורת. ואם אתה מנקדו, אין כאן מסורת.

לאמור, הרי חלק מדרשות חז"ל נסמכות על פי הכתוב כפי שהוא ללא ניקוד, ולא על פי הקריאה התלויה בניקוד, וכמו שאמרו: יש אם למסורת ויש אם למקרא (פסחים פו ע"ב, ועוד). ויש דרשות נוספות שלא נאמר כן לגביהן, אבל הן בנויות, לפחות בחלקן, על אותו עיקרון.⁶² תשובה דומה לזו, אבל מקיפה יותר כתב הרדב"ז:⁶³

כי צוה האל יתעלה שיכתבו את התורה בלא נקודות וטעמים כאשר היתה באמנה אתו יתברך, כדי שיהיו בה שתי קריאות רוחנית וגשמית, כדי שמי שיכול להשיג ישיג. וכן אמרו (ברכות נה ע"א) יודע היה בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהם שמים וארץ. ומסר הנקודות והטעמים כשאר תורה שבעל פה, שהיא פירוש לתורה שבכתב, כן הנקודות והטעמים הם פירוש לתורה שבכתב. והדבר ידוע כי האותיות בלא נקודות וטעמים יש בהם משמעיות הרבה וצירופים שונים וקריאות הפכיות, ולכן לא ניתנו הנקודות והטעמים ליכתב בס"ת.

כלומר, מלבד מה שדרשו חז"ל מהכתיב כפי שהוא, נרמזו בתורה עניינים נוספים שלא כל אחד מסוגל להשיגם. אבל מי שמגיע להשגה זו מבין שיש בתורה עוד משמעויות נוספות, ואילו הניקוד והטעמים היו כתובים בתורה, הם היו מגבילים את המשמעויות הללו. הרי לנו כמה נימוקים לאסור כתיבה של ניקוד בספר תורה. בנימוקים הללו לא שמענו על איסור ניקוד של ספרים אחרים פרט לספר תורה. ואכן בשלחן ערוך, יו"ד סי' רעד ס"ז, בהלכות ספר תורה נפסק: "ספר המנוקד, פסול", וזו הלכה פסוקה שאין עליה חולק. לאמור, איסור הניקוד חל רק על ספר תורה.

ח. ערעור על המנקדים את ספרות חז"ל

כל שאמרנו על ספר תורה, לא אמרנו אלא משום שמצאנו במשך הדורות ערעור על הניקוד של ספרות חז"ל, ויש לו קשר עם איסור ניקוד של ספר תורה. הערעור שיצא על המנקדים את ספרות חז"ל נחלק לשניים. יש מערערים על עצם הניקוד, ויש מערערים על טיב הניקוד.

61 כלומר, שבכמה מקומות דורשין וכו'.

62 לדוגמה פסחים כו ע"ב: "אמר רב פפא, אי כתיב עבד וקרינן עבד, עד דעביד בה איהו. אי כתיב עובד וקרינן עובד, אפילו ממילא נמי. השתא דכתיב עבד וקרינן עובד, עובד דומיא דעבד". ועוד בכגון זה.

63 שו"ת רדב"ז, ח"ג סי' תרמג.

(א) ערעור על עצם הניקוד

במסכת בבא קמא, לובלין, שנת ת"ו, נוקדו הפסוקים המובאים בתלמוד. ועל כך כתב המדפיס, ר' מנחם נחום מייזליש מקראקא:⁶⁴

מי שעושה פעולה טובה אינו צריך ליתן טעם והתנצלות למה עשה הפעולה ההיא, אדרבא כל מי שנותן טעם בעשותו הטוב הוא מותרות וגאווה גדולה, כמוני היום שידעתי בעצמי שעשיתי ת"ל⁶⁵ חידוש מועיל לפני ההמון בהדפסתי נקודות תחת הכתובים המובאים ומתגלגלים בהש"ס,⁶⁶ וכל מה שאכתוב טעמים יהיו לפגם... בפרט שהסכימו עמי גדולי עולם כמה רבני גאוני הדור יצ"ו, ובייחוד גאוני המופלאים ר"מ ואב"ד דקהילתינו הקדושה יצ"ו, זולת⁶⁷ כמה חסידים ואנשי מעשה, ולא חסתי על שום הוצאה כידוע ליחידים בעלי הדפוס. אמנם באשר ראיתי שכן דרך ההמון לומר כל שינוי רע, או כה יאמרו כל המשנה⁶⁸ וכו', ובאמת אותן אנשים אינם מבחינים בין טוב לרע, ועליהם אמר הנביא הוי האומרים לטוב רע (ישעיהו ה, כ) וכו'...⁶⁹ משם ראיה לנידון דידן, שלא לאבד מפני השוטים השוגגים לבחור ברע, וקל וחומר המזידים המתכוונים להטיל מום בקדשי שמים. ובאם יאמר האומר שמאחר שיודפס בנקוד[ו]ת כתוב⁷⁰ מזה לבזות אותיות הקדש ויהיו מוטלים ומונחים בקרן זויות, ולדעתי שאין בדבריהם ממש, כי מי יאמר שהכתובים מנוקדים יהיו להם קדושה יתירה מהבלתי נקודים, באשר גם הס"ת אינה מנוקדת, אך שאיני כדאי להכריע. לכן כל הנ"ל עשיתי בעצה עמוקה ע"י גאוני גדולים יצ"ו ונתנו לי ברכות במעשי ידי ת"ל...

ואכן דברי המדפיס על המערערים על עצם הניקוד יפים לשעתם, ויפים גם לדורות הבאים, וגם לדורנו. לאמור, יש אנשים החוששים לשנות ולשפר, משום שהם סוברים כי דף

64 רבינוביץ, מאמר, עמ' צא, הערה 1, כתב: "ואני מעתיקו כולו", אבל לא דק בדבריו, וקיצר בכמה מקומות את דברי המדפיס.

65 תודה (תהלה) לא-ל.

66 אבל אף שניקד את הפסוקים, הוא לא שינה את הכתיב, ופעמים רבות הם כתובים בכתיב מלא, שלא ככתוב.

67 כלומר, מלבד (בנוסף).

68 כלומר, כל המשנה ידו על התחתונה (משנה, בבא מציעא עו ע"ב), וזו מליצה ידועה. הוא קיצר את המאמר וסמך על המעיין.

69 כאן האריך המדפיס והביא את דברי הרמב"ם במורה נבוכים ח"ג פל"ב, שהסביר את טעמה של מצות הקרבנות. לאמור, אומות העולם בזמן הקדום היו רגילים להקריב קרבנות. הואיל וקשה לשנות מנהג המושרש בקרב ההמון, היה חשש שגם המון בית ישראל ילך באותה דרך. לפיכך ניתנה מצות הקרבנות, כדי לאפשר להמון להקריב קרבנות, אבל בדרך שה' הכתיב אותה. המדפיס המשיך ואמר כי אמנם מדברי הרמב"ם עולה שקשה לשרש מנהג המושרש בציבור, אבל מדברי בעל העיקרים במאמר ג פכ"ג למדנו, שיש ללכת רק אחר רוב החכמים ולא רוב עמי הארץ.

70 רבינוביץ הנ"ל העיר: "אולי צ"ל: יבא".

התלמוד "נתקדש". כך היה בזמנו, וכך אנו מוצאים בדורות הבאים, לא רק בניקוד אלא בעניינים נוספים.⁷¹

אמנם הרוצה לחלק יטען כי ניקוד פסוקים אינו ניקוד של דברי חז"ל, ואילו הערעור בדורנו יצא כנגד ניקוד של דברי חז"ל כפי שנראה מיד. אבל דומה שהחילוק אינו נכון, משום שבעיקרו של דבר הרקע להתנגדות הוא הרצון לשמר לכאורה⁷² את הצורה הקדומה של הספר כפי שהיא. מכל מקום נתאר עתה על מה יצא הערעור בדורנו, וכיצד יש להשיב עליו גם באופן עקרוני. הרי לפנינו מה שכתב אחד המערערים:⁷³

הנני בזה לעורר לב להעיר ולדון בדבר חדש אשר נתפשט לאחרונה על ידי איזה מדפיסים, לנקד את תורה שבעל פה החל ממשנה, מאמרי חז"ל, ראשונים קדמונים עד אחרונים, פוסקים, ספרי מוסר, חסידות וקבלה וכו' וכו' עד אחרוני אחרונים. עד שכמה ספרים יקרי הערך שמדפיסים מחדש כמעט אי אפשר להשיג באופן תקין ורגיל, כי אם עם נקודות וסימנים (שכדו המדפיסים מלבם כל מדפיס עפ"י החלטתו ואכמ"ל).

והנה נוסף מה שגם "מצד פראקטיקה" דבר זה פשוט מפריע ללומדי ומעייני הספרים האלו, כפי שיעידו רובי הלומדים המבוגרים, נוסף לכך יש כזה משום "שינוי מנהגי הדורות" והאבות, לתקן חדשות אשר לא שערום אבותינו. יש בדבריו שלוש טענות. האחת, הניקוד עצמו אינו מדויק אלא כל מדפיס מנקד על פי הבנתו. השנייה, זהו מנהג חדש שלא היה בימי אבותינו. השלישית, הניקוד גורם שהספר אינו נוח ללימוד.

על שתי הטענות הראשונות⁷⁴ השיב לו ר' יהושע מונדשיין⁷⁵ כי אין זה מנהג חדש. הוא מנה כתבי יד של משניות מנוקדות, וכן רשם מהדורות דפוס של משניות מנוקדות. לא זו בלבד, אלא ר"י מונדשיין הוסיף וכתב כי מצאנו גם סידורים, בכתבי יד ובדפוס, שיש בהם ניקוד של משנת אבות.⁷⁶ גם בתיקון ליל שבועות הנדפס זה שנים, יש בו משניות מנוקדות. גם פיוטים נוקדו במשך הזמן. עוד מצאנו כתבי יד שיש בהם קטעי תלמוד מנוקדים. ר"י מונדשיין סיים את דבריו באומרו:

המורם מכל האמור לעיל, שאבותינו הראשונים לא נמנעו מלנקד את התורה שבעל פה, ולא מצינו שחששו לנקד סוג כלשהו של חיבורים, והמדפיסים ההולכים בדרכיהם, הולכים לבטח דרכם בדרך התורה והמסורה.

71 ראה עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 582-584.

72 כתבתי "לכאורה" משום שהמערערים כלל אינם מודעים ואינם דורשים אחר הנעשה בתקופה מוקדמת יותר. כך הוא ביחס לתלמוד כמו שכתבתי בעמודים המצויין בהערה הקודמת, וכן הוא ביחס לאמור כאן, כפי שנראה מיד.

73 ר' יעקב קנאפפלער, 'בענין לנקד תורה שבעל פה', אור ישראל, כז (תשס"ב), עמ' רכת.

74 הטענה השלישית קשורה להרגל הלומד, ואין כאן שאלה עקרונית.

75 במאמרו 'ניקוד תורה שבעל פה', אור ישראל, כח (תשס"ב), עמ' רג-רה.

76 ראה לדוגמה לעיל הערה 14.

ואכן ברור כי ניקוד ספרות חז"ל אינו דבר חדש, ואין לנו להלין על כך שבדורנו מרבים לנקד את ספרות חז"ל. אמנם אי אפשר להתעלם מהעובדה כי במקרים מסויימים קיימת שאלה כיצד לנקד. הרי ברור כי הניקוד משנה את הכוונה, ולא תמיד אנו בטוחים מה הכוונה בדברי חז"ל. וכבר אמר ר' זרחיה הלוי (רז"ה):⁷⁷ "ואין לנו קבלה בניקוד המשנה והתלמוד". ואכן מצאנו גם בראשונים וגם באחרונים, שנסתפקו כיצד לנקד את דברי חז"ל במקומות שונים.⁷⁸

גם ביחס לניקוד הספרות התורנית של ראשונים ואחרונים יש לעתים ספק מה הניקוד הנכון. שאלה זו עומדת לפתחם של המדפיסים, ויש כאלה שנתנו דעתם לכך, ועל כן הם מודיעים בתחילת הספר:⁷⁹

מיותר לציין כי אין "מסורת" לניקוד הספר. גם על המשנה והגמרא כבר כתב בעל המאור (בספר "הצבא") כי אין לנו מסורת כיצד לנקדו. הניקוד בא כאן לנו ולדכוותינו הנצרכים להקלה בהבנת המשמעות מבלי שיצטרכו לעיין במילים קשות בהטיות שונות. במקום בו שינויי הניקוד משנים את המשמעות הוער על כך בשולי הדף (או בשולי הערות לפי הענין).
ויש מדפיסים שכותבים בצורה מעוררת פלא, כגון:⁸⁰

אמר המו"ל מובא בספר הצבא לבעל המאור ז"ל כי גם המשנה אין לנו מסורת כיצד לנקדו, הרי כי אין כלל ניקוד במקומות שאין מפריעין לכוונה, ולכן לפעמים חמצא ניקוד שאינו לפי כללי הניקוד של המנקדים, דע לך כי אין כלל לניקוד.

הדברים תמוהים, וכי יעלה על הדעת שאין כללים לניקוד? האם אדם יכול לנקד ככל העולה על רוחו? אין לדברים אלו שחר. דברי בעל המאור, שהבאנו את דבריו לעיל, אינם שייכים לכאן כל עיקר. בעל המאור התכוון לומר שיש מקומות שהניקוד משנה את

77 ספר הצבא, בתוך: כתבי הגאון רבי עזרא אלטשולר, בני ברק, חשנ"ז, מדה שמינית, עמ' לד.

78 יש דוגמאות רבות לכך בדברי המפרשים, וחלק ניכר מהם ימצא המעיין בדברי החכמים הללו: ר' יעקב חיים סופר, שם בצלאל, ירושלים, חשנ"ה, סי' ו, עמ' מג-נב; ר' יעקב ישראל סטל, אוצר לב, בני ברק, תשנ"ז, סי' ה, עמ' לד-לח; ר' מרדכי מאיר, 'הממד הפרשני בניקודן של מלים במשנה', המעיין מט, גליון ד (תמוז, חשס"ט), עמ' 55-63. דוגמאות יש גם בספרו של ר' יעקב נחום הלוי אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, תל אביב, תשכ"ד. אלא שכאן אין ריכוז של הדוגמאות, אלא הן מפוזרות לאורך הספר, ואין אפשרות למצוא זאת במפתח.

79 כך נכתב במסילת ישרים, מהד' שפתי חכמים, בני ברק, תשס"ג, עמ' 7. כך הם כתבו גם בשערי תשובה ונלוה עליו אגרת התשובה ועוד, אלא שהוסיפו עוד (אין מספרי עמודים בהקדמתם): "ולכן אין לראות בניקוד חלק מן הספר אלא כעין פירוש הבא להקל על ההבנה. הכתיב נשאר כשהיה בספרים בלתי מנוקדים, ולמרות זאת במסגרת הניקוד ניתנו הדגשים לפי כללי הדיקדוק כאילו היה הכתיב חסר וכיו"ב". המשפט האחרון מעיד על קושי בבחירת דרך כתיב מוסכמת, שהרי נקטו גם בכתיב מלא וגם בניקוד.

80 הודעה זו ציין רי"י ווייס הנזכר בהערה 81, ולא ציין מי המוציא לאור שכתב זאת, ואולי עשה כן מפני הכבוד.

ההבנה, ואין בידינו כיום מסורת מוסמכת כיצד לנקד אותם מקומות. אבל לא יתכן לומר כי לדעת בעל המאור אין כללים בניקוד.⁸¹ נראה שכוונת המדפיס לומר, שלמרות שהוא ניקד את הספר, הוא לא הקפיד על כתיב חסר בהתאם לניקוד, אלא השאיר לעתים כתיב מלא.⁸²

ואכן ידוע כי בכתבי יד שאינם מנוקדים, אנו מוצאים פעמים רבות שהכתיב הוא כתיב מלא, שנועד להחליף את הניקוד. צורתו של כתיב מלא זה אינה אחידה, והיא תלויה בכותב,⁸³ וגם במקום פעולתו של הכותב, והדברים ארוכים ואין זה ענייננו כאן. הדפסה של טקסט מסוג זה בימינו יכולה לעתים להביך את המעיין, שאינו מורגל לצורה זו של כתיב מלא. ואכן יש כאלה ששינו את הכתיב והתאימוהו לכתיב בן ימינו,⁸⁴ ויש כאלה שסבורים שבכל זאת יש לשמר את צורת הכתיב הקדומה.⁸⁵ לפיכך היה מקום לומר שהדפסה מנוקדת של טקסט מסוג זה, ודאי שצריכה לגרור אחריה שינוי בכתיב. אבל גם בכך יש שיטות חלוקות, ויש כאלה שמשמרים את הכתיב המלא למרות הניקוד.

(ב) ערעור על טיב הניקוד

כאמור, המשנה נדפסה בניקוד בקושטא, ואחר כך באמשטרדם. על המהדורה המנוקדת שנדפסה באמשטרדם כתב ר' יעקב עמדין:⁸⁶

וראיתי לחלק זה החבור לשני חלקים... והשני יכלול פירוש המלות וקריאתם ומוצאם ושרשם ונקודתם, ויקרא שמו לחם נקודים, וקנאתי לציון הלזה קנאה גדולה, חם לבי בקרבי בראותי לשון המשנה אמרת אלוה צרופה, נשאה בידינו היום עיר פרוצה, וכבר ראיתי גם חכם אחד נוצרי מענגיליטירא שלעג ולגלג על

81 עמד על כך ר' יצחק ישעיה ווייס במאמרו 'על צורת קריאת וניקוד תפדה', נוד התורה, יד (תשס"ז), עמ' רנה-רנט.

82 ראה דוגמה לכך בהערה 66.

83 וגם אותו כותב יכול לשנות את כללי כתיבתו באותו ספר. די להביא כדוגמה את דברי ר"י שילת, רמב"ם מדוייק, ספר מדע, ירושלים, תשס"ד, במבואו עמ' כ: "הכתיב - הכתיב של רבנו בכתב יד קדשו נוטה להיות כתיב מלא, אך אין בו אחידות. גם בצייטוט פסוקים נוטה רבנו לכתיב מלא, ואינו מקפיד על כתיב המסורה דוקא. אף בכתבי היד אין אחידות בכתיב, ונראה שכל סופר עשה בזה כרצונו".

84 התאמה לכתיב בן ימינו מצאנו גם במקרים הפוכים. בספר ברית שלום על התורה, לר' פנחס אב"ד ואלדווי, מהד' חדשה על ידי ישראל מאירוביץ, אשדוד, תשס"ח, כתב המוציא לאור בסוף הקדמתו: "ולמרות שהמחבר ז"ל כתב בכתיב חסר, הבאנו דברי המחבר בכתיב מלא למען ירוץ הקורא בו".

85 כך לדוגמה בשו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ז, מצאו לנכון לכתוב במבוא עמ' 15, את ההודעה הבאה: "הכתיב מלא כמו שנפוץ בכ"י אשכנזים, י' במקום סגול כגון איפשר, וחולם במקום קמץ כגון צדיק כתומור יפרח, השארתינו כמו שהוא". פשרה חלקית בין השיטות השונות מצאנו בספר, גירושי ספרד ושמד פורטוגל, השתקפותם בביאורי ר' אברהם סבע, לזבולון בווארון, ירושלים, בהקדמת המחבר: "כאן המקום להעיר כי פסוקים מן התנ"ך מובאים בחיבורי רא"ס בכתיב מלא, וכך הבאנו אותם במובאות. אולם פסוקים שהוכאו על ידינו, הוכאו ככתיבם בתנ"ך".

86 ר' יעקב ב"ר צבי עמדין, בהקדמה לחיבורו עץ אבות, על מסכת אבות, אמשטרדם, תק"א.

מלאכת נקוד ספר המשניות שנדפס באמשטרדם ע"י חכם מב"י⁸⁷ בחברת חכם אחד מזילנדיא, ובדין שחק,⁸⁸ כי במחילת כבודם עברו תורות הנקוד ולדקדוק חלפו חק, ושוב נדפסו בימינו משניות מנוקדות ע"י אהרן אנטוניס,⁸⁹ והרע לעשות להוסיף יגון הקמשונים, יתר על הראשונים, לא לבד בנקוד כי אם גם בגירסות תיבות מצאוהו רעות רבות, הוסיף כמה פעמים מלות אשר לא נראו ולא נמצאו בשום נוסח אחר רק במוחו ראשו פרע, מלבד אשר גרע, או החליף טוב ברע... ומאהבתי לשון הקודש ומחייבתי לבני עמי לא זותי מלהודיע הנקוד אפילו בדבר פשוט ליודעים, במקום שהרגשתי שנכשלים בקריאת התיבות אפילו הלומדים כשאין להם ידיעה בדקדוק, והודעתי הנקוד ההגון.

ר"י עמדין יצא בזה כנגד המנקדים שאינם יודעים לנקד כהלכה. בהמשך דבריו כתב שאף בעל תוספת יום טוב שהיה "הדווקן הגדול מרבין... שספר ומנה ממש כל אות ואות" והאריך בשבחו, הרי שגם הוא "נכשל לפעמים בדקדוק הקריאה בלשון המשנה". אבל בעיקר דבריו הוא יצא בחריפות רבה נגד המדקדק ר' זלמן הענא ומעשיו בניקוד מסכת אבות.

אפשר לצרף לכאן את דבריו של חכם מדורינו שיצא כנגד המנקדים כיום:⁹⁰

בדורות עברו היתה מלאכת הניקוד נדירה ומספר המנקדים מעט מזער ונער יספרם, ואילו לאחרונה דומה שבבת אחת קמו נקדנים ויודעי דקדוק, עד שחדשים לבקרים מופיעים ספרים חשובים שאזלו מהשוק כשהם מנוקדים, וזאת נוסף להופעתם בהוצאה מהודרת, אותיות מרובעות, ר"ת מפורקים, וסדר חדש. לו היה מדובר בניקוד מדוייק ע"פ הכללים, אדרבא ואדרבא הרי זוהי שמחה רבה באמת לזכות בספרים חשובים שאזלו מהשוק זה עידן ועידנין במהדורה מחודשת (מ)משופרת ומנוקדת. אלא שאליה וקוץ בה, כי במקרים רבים ישנם ליקויים חמורים, הן בפענוח ר"ת והן בניקוד, וכמובן לא כל קורא מסוגל להבחין על נקלה בליקויים, ומתוך קריאתו בניקוד המשובש יאמץ הבנה וידיעה לא מדוייקת. ואף קורא למדן לא יכול תמיד לפום ריהטא לתפוס כי מדובר כאן בניקוד משובש, אלא להיפך לעתים ישתדל להתמודד עם קשי ההבנה ולהקדיש זמן ומאמץ להבנת הדברים, עד שיגיע למסקנא, שפשוט הניקוד אינו נכון.

לא פעם בראותי הודעה על הופעת ספר ישן שאזל מן השוק זה מכבר, אני שמח שסוף סוף נוצרה הזדמנות להשיג אוצר שלא היה ניתן להשגה עד כה. אך בראותי בפרטים שנערך מחדש ונוקד, אני מאד מהסס לרכשו, וזאת עקב הנסיון שהיה לי

87 נראה שכוונתו למנשה בן ישראל (=מב"י), ראה לעיל הערה 29. מהדורה זו נדפסה באמשטרדם ת"ו, ונוקדה על ידו ועל ידי ר' יעקב יהודה אריה ליאון-טימפלר. אולי הוא החכם מזילנדיא, אלא שאיני יודע כוונתו בבירור.

88 כלומר, צחק.

89 נדפסו באמשטרדם, תע"ו.

90 ר' פינחס כהן, 'עשות ספרים', אור תורה, שעג (טבת, תשנ"ט), סי' לח, עמ' שא.

פעמים רבות, כאשר נדהמתי לראות באיזו רמה של שיבושים הופיעו ספרים נפוצים שאמורים היו להיות מדויקים.

לאמור, אף הוא יוצא כנגד המנקדים שאינם יודעים לנקד, ובהמשך דבריו אף נתן מספר דוגמאות ולא הבאתין. אבל אין אתה שומע בדבריו ערעור כנגד עצם הניקוד של דברי רבותינו.

ט. ערעור על שינוי הצורה של סימני הניקוד

ידוע הויכוח על אודות קדמות הניקוד. לאמור, האם הניקוד נמסר לנו מסיני אם לאו, ויש דעות חלוקות בעניין. פחות ידועה הדעה האומרת כי אף צורת סימני הניקוד, לאמור כי הצורה של קמץ, או של פתח וכו', אף היא מסיני. מכל מקום לגישת האומרים כן, יצא בימינו ערעור על המדפיסים ספרים בניקוד. אעתיק כאן את ההודעה שפרסם בית דין צדק לכלל מקהלות האשכנזים של העדה החרדית בירושלים, ביום יז באדר, שנת תשנ"ח:⁹¹

היות שמבואר בתיקונים ובתקוני זהר... שהנקודות עגולות והקמ"ץ, הוא רקיע כאות ווי"ו למעלה ומתחתיו נקודה עגולה כזה⁹² והמה מרמזים על ענינים עליונים וסודות התורה הקדושה.

ולאחרונה נתפשטו ע"י מדפיסים ספרי קודש מנוקדים ועשו שינוי בצורת הנקודות הקדושים. וביותר נתפשט השינוי בצורת הקמץ מכפי המסור מאבותינו מדור דור. לכן למען נקודת הקדושים, הננו בזה להזהיר שלא לשנות ולשמור על צורת הנקודות כמסור מדור דור, ושיהא צורתה הקמ"ץ ווי"ו (ברוחב) ונקודה עגולה (תחתיו).

ובאו על החתום רבני העדה, ורבנים נוספים.

י. הפיסוק בתקופת כתבי היד

יש שלוש דרכים עיקריות שבהן ציין הכותב, או המעתיק, כי יש חלוקה מסויימת בחומר שכתב.⁹³ האחת, השארת רווחים. השנייה, עיצוב מסויים של הכתוב, כגון מעבר מאותיות

91 נדפס בסוף ספרו של ר' יואל פודריגל, נקודת הכסף בצלמנו כדמותנו, ירושלים, תשנ"ט. שם נדפסו פסקים נוספים מהתאחדות הרבנים של ארה"ב וקנדה התומכים בפסק זה, ועוד ועוד. הספר עצמו מקיף מאוד ויש בו חומר רב ביותר, אבל דומה שאין התייחסות, לא של מחבר הספר ולא של הרבנים שפסקיהם הובאו בסוף הספר, לעובדה שהיו שיטות שונות בניקוד, כאמור לעיל בהערה 1, וממילא היו גם צורות שונות של סימני הניקוד.

92 מבחינה טכנית איני יכול להדפיס את צורתו.

93 מחקר מקיף ביותר בנושא הפיסוק, הן בתקופת כתבי היד והן בתקופת הדפוס, נכתב על ידי סיני תוראן במאמרו 'פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 449-530. רוב הדברים הכתובים כאן נסמכים על מחקרו. לשם שלמות הדיון, אציין לספרו של אהרן מירסקי, הפיסוק של הסגנון העברי, ירושלים, תשל"ח. מירסקי סבור שבשפה העברית אין צורך לסימני פיסוק, אלא סגנונה

גדולות לקטנות, או לצורה אחרת של אותיות, וכדומה. השלישית, שימוש בסימנים גרפיים מוסכמים.

שיטת הרווחים היא השיטה שאנו מכירים מספרי המקרא. קיימים רווחים בין ספרי המקרא עצמם, וגם החלוקה הפנימית בתוך ספרי המקרא נעשתה על ידי רווחים.⁹⁴ שיטה זו היתה נהוגה גם בחיבורים אחרים: בתרגום, בפיוט, בפירוש ובדקדוק,⁹⁵ ויש מחברים הכותבים במפורש כי עשו כן.⁹⁶

סימני הפיסוק הנפוצים ביותר בכתיבה העברית בימי הביניים הם נקודה או נקודתיים מאונכות.⁹⁷ בנוסף לסימנים אלו מצאנו גם את הסימנים הבאים: עיגול, זווית, גרש/חצי עיגול, קו מאונך, שלוש נקודות בצורת סגול, או בצורת סגול הפוך, נקודתיים מאונכות עיליות.⁹⁸ אמנם במרבית כתבי היד הפיסוק מועט, וגם אינו שיטתי. לא נרחיב בכך יותר, ונעבור לתקופת הדפוס.⁹⁹

יא. הפיסוק בתקופת הדפוס

מבין סימני הפיסוק שנמנו לעיל, ראו לנכון המדפיסים להשתמש רק בנקודה, ובנקודתיים מאונכות ומאונכות.¹⁰⁰ ר' אברהם הרופא משער אריה [פורטלאונה], בעל שלטי הגבורים, מנטובה, שע"ב, כתב על חשיבות הפיסוק בהקדמה לספרו.¹⁰¹ הוא כתב על הסימנים פסיק, נקודה, נקודה פסיק¹⁰² וסימן שאלה, והסביר את שימושם. הוא רצה להשתמש

בלבד מאפשר הבנה נכונה של המשפטים. תוראן בעמ' 515, ציין לספר זה וחלק על קביעתו של מירסקי ראה גם בהערה 276 שם. יש להוסיף כי מירסקי פרסם מהדורה שנייה של הספר בשם סגנון עברי, ירושלים, תשנ"ט. בהקדמתו חזר על עיקרי משנתו, וכתב כי לא הגיע אליו שום ערעור מקורא שלא הבין את הספר. אבל הוסיף: "אף על פי כן אמרתי לסלק ממהדורה זו כל חשש גמגום. ואפשר יכיר הקורא שהקריאה נוחה ורהוטה מכוח טבע אמירת הדברים, ועל הסימנים יאמר: מיותרים הם." ולפיכך במהדורה זו השתמש מירסקי בכל סימני הניקוד.

94 הרחבתי בזה בעמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 512-522, וראה גם לקמן פרק אחד עשר, עמ' 437, והערה 38.

95 ראה תוראן (לעיל הערה 93), עמ' 468-472, שהרחיב על הצורות השונות של רווחים.

96 ראה עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 498-499, שם ציינתי לדברי ר' משה מקוצי שבסוף ההקדמה לספר המצוות, חלק לא תעשה, כתב: "וגם סדרתים בפרשיות קטנות ליתן ריוח להתבונן בין פרשה לפרשה." עוד ציינתי שם למחברים נוספים שכתבו כעין זאת.

97 על פי תוראן (לעיל הערה 93), עמ' 473.

98 על פי תוראן (לעיל הערה 93), עמ' 475.

99 תוראן (לעיל הערה 93), עמ' 477-509, עסק בפיסוק בספרות חז"ל. הוא סקר כתבי יד של חיבורים שונים מספרות חז"ל, ועמד על השימוש בסימנים הללו. כן הביא דוגמאות של השפעת הפיסוק על הבנת המקורות. ראה גם מה שכתבנו לקמן פרק אחד עשר, עמ' 438 הערה 42, על הפיסוק בדברי רש"י לתלמוד בתקופת כתבי היד.

100 על פי תוראן (לעיל הערה 93), עמ' 475.

101 שלטי הגבורים, מהדורה חדשה, ירושלים, תש"ע, עמ' יח-יט.

102 יש לדעת כי ר' אברהם אינו מכיר את המונחים: פסיק, נקודה פסיק, נקודה, והוא השתמש במונחים לאטיניים. גם המגיה הנזכר לקמן באות (א), עמוד 415 השתמש במונח הלאטיני קומ"א.

בסימנים אלו בספרו, ברם המדפיס לא עשה כדברו, והדפיס רק נקודות וסימני שאלה, ור' אברהם התלונן על כך כתחילת לוח הטעויות המצוי בסוף הספר.¹⁰³

(א) התחלת השימוש בסימני הפיסוק המחודשים

דומה שהספר הראשון בדפוס שנעשה בו שימוש בסימנים דלעיל, ובסימנים נוספים,¹⁰⁴ והכולל גם הסבר לסימנים הללו, הוא פירוש על נביאים ראשונים מר' יצחק אברבנאל, ליפסיה, תמ"ו. בשער נכתב: "וכמה מעלות טובות הוספנו בו על הראשונים והם סימני ההפסקה וגם הצבנו ציונים להפסיק בהם דבור ומאמר וכל הענינים". המגיה, בדבריו שנדפסו לאחר השער, מפרט הרבה יותר את התוספות שבהדפסה, ובין השאר כתב:

הנה לזה הצבתי ציונים וסימני ההפסק בין דבור לדבור ומאמר למאמר ובין ענין לענין כאשר יאות לנושא הדברים. ולמען ידע הקורא המשכיל צורתם ושימושם, הנה אגיד לו... ואם יהיה קו משופע בשורה בין התיבות כזה [/] אשר נקרא בלע"ז קומ"א, הוא מפסיק בין דבור לדבור, אבל כל הענין לא נשלם עדיין. ואם יראה בין המלות כזה [?] שקוראים אותו סימן השאלה, ידע וישכיל שהדבור שלפניו הוא בדרך שאלה ובתמיהה. ואם יבא לפעמים הדבור בדרך הכרזה וצעקה... הנה יביט כזה [!] שהוא מורה על הצעקה והכרזה. ואמנם בסוף הפסוק והענין שמתי נקודה אחת כזה [.] או שתי נקודות כאלה [:] הכל לפני הצורך. גם לפעמים ראיתי דברים מעורבים תוך הענין, אם ליתר הביאור ואם לצורך המליצה אך נראים מיותרים שלא במקומם, הנה לתקן גם את זה סגרתים בין שני חצאי לבנה כזה () להורות שגם בלעדם יהיה הענין שלם. ואם מצאתי חסרון מה כפי' או בענין הוספתי על דבריו כפי הסברא הישרה, וסגרתי את דברי בין שני חצאי מרובע כזה [] כדי שיהיו דברי נכרים ומופרשים מדברי המחבר.¹⁰⁵ ואל יחשוב החושב שמלבי עשיתי הסימנים האלה וחדשתי דבר שלא היה מקדמת דנא בספרי ישראל אשר לא כדת, כי הנה כבר השתמשו בהם קצת מחכמי ישראל אשר בספרד צרפת ואטליי"א בחבוריהם היקרים כידוע למבין.

הואיל והמגיה הסביר את שימושם של הסימנים, סביר לומר שהם לא היו מוכרים בציבור, לפחות לא היו מוכרים במקום הדפסת הספר. יש לשים לב שהוא משתמש במונח לאטיני: קומ"א, הוא הפסיק, כיון שעדיין לא היה מונח כזה בעברית (ראה לעיל הערה 102).

103 עמד על כך תוראן (לעיל הערה 93), עמ' 477, הערות 129, 130. ראה גם במבוא לשלטי הגבורים במהדורה החדשה, עמ' 36, ובהערה 80.

104 הוא השתמש גם בכוכבית ועיגול, אבל לא כסימני הפסק. נוסף אצלו סימן הקריאה, אבל הוא לא הזכיר את הסימן נקודה פסיק.

105 יש לציין שהמגיה השתמש בסוגריים גם למטרה נוספת, וכפי שכתב לפני זה: "חקקתי בספר בעט ברזל ועופרת רמזי הקפיטולי למעלה בדף ובצדו ומספר הפסוקים בכתוב ובפירוש. רק שבכתוב שמתי המספר בין שני חצאי המרובע כזה [] ובפירוש בין שני חצאי לבנה כזה () בצדו, כדי שחיש מהר יוכל הקורא למצוא הסימן והפסוק ופירושו בלי שום טורח ועמל".

אנו נוכחים לדעת כי בדברי המגיה יש מעין התנצלות על הכנסת הסימנים, ולדבריו הוא לא חידש דבר, אלא כבר נעשה בהם שימוש בעבר. אכן הפסיק היה בשימוש בכתיבה בקרב יהודי איטליה החל בשלהי המאה השש עשרה,¹⁰⁶ והזכרנו לעיל, עמ' 414, שר' אברהם משער אריה כתב בהקדמה לספרו על הפסיק ועל הנקודה, אם כי בסופו של דבר הפסיק לא בא לידי מעשה בספרו. גם סימן השאלה שהוזכר כאן כבר בא לידי שימוש בספרו של ר' אברהם. גם סוגריים עגולים מצאנו בספרי דפוס לפניו.¹⁰⁷ אכן לא ידועה דוגמה לשימוש בסימן הקריאה לפניו.¹⁰⁸ קשה לומר שההתנצלות היא רק על סימן הקריאה, ולכן קרוב לומר שההתנצלות היא על עצם השימוש בסימנים, משום שהשימוש שבהם לא היה רווח בספרים עבריים.

כמאה שנים מאוחר יותר אנו מוצאים מחבר השב ומסביר באופן מפורט חלק מהסימנים הללו, ללמדך שעדיין לא נקלטו היטב, או שלא נקלטו באותו אזור. הוא התייחס לסימן השאלה, לסימן הקריאה ולסוגריים עגולים, אבל חסר בדבריו סימן הפסיק והסימן של סוגריים מרובעים. אבל מאידך גיסא הובא שם הסימן נקודתיים בשימושים שונים כפי שנראה מיד, וכן סימן חדש הלא הוא נקודה פסיק. הרי לפנינו דברי המחבר על טיבם:¹⁰⁹

והצגתי ציונים וסמנים, ראיתי להעריך על כוונותיהם. סימן... כזה (:)¹¹⁰ אם יבואו במאמר אחד ב' ענינים דומים ויסופרו במלות שונים (:) כמו השמים מספרים כבוד אל: ומעשה ידיו יגיד הרקיע: ואם יבואו במאמר ענינים מעותקים מספרים אחרים יסומנו כזה (:)¹¹¹ לפנייהם ואחרייהם כמו: אמרו בתלמוד וכו': כזה¹¹² (:) אם יסופר על המאמר הפוסק עוד נשוא אחר או יסופר אותו הנשוא בעצמו על הנושא הבא אחריו - דמיון הראשון הוא כמו תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע; ועץ עושה פרי. דמיון הב' כמו בדבר ה' שמים נעשו; וברוח פיו כל צבאם כלומר; נעשו.

עוד הוסיף המחבר והודיע, כי לעתים כתב חולם מלא, למרות שבפסוק המקראי הכתיב הוא חסר, ועשה זאת כדי להקל על הקורא.

106 כך כתב תוראן (לעיל הערה 93), עמ' 476.

107 כגון: תניא, קרימונה, שכ"ה (בסוגריים עגולים נרשמו פירושים לאמור בספר); מאור עיניים לר' עזריה די רוסי, מנטובה, של"ד (אין צורך לציין כי הם מרובים, אבל תפקידם אינו אחיד. יש בהם פירושים, הערות אגב של המחבר, ועוד); פענח רזא על התורה לר' יצחק ב"ר יהודה הלוי, פראג, שס"ז (הודעה על השימוש בסוגריים נמצאת בשער הספר). בשער מסכת בבא קמא, קראקא, שע"ח; בשער מסכת מכות, לובלין, ש"פ; בשער מנחות, לובלין, שפ"ח. בשערים אלו נמצא בתוך הסוגריים שם ספר או שם אדם, ואם כן משמעות הסוגריים באותה תקופה עדיין אינה אחידה, ויש עוד מקום לבדוק זאת, ואין זה ענייננו.

108 כך כתב תוראן (לעיל הערה 93), עמ' 476.

109 ר' מרדכי גומפל שנאבר, החורה והחכמה, לונרון, תקל"א, בהערה לקורא בעמוד א.

110 כך מודפס, והמחבר מסביר עתה את השימוש בסימן זה. וכן ביחס לסימנים האחרים.

111 סימן זה דומה מאוד לקודמו, אבל הנקודתיים בסימן זה הן מודגשות יותר, ובצורת מעויין ולא בצורת עיגול כפי שהן בסימן הקודם.

112 עכשו מסביר את השימוש בסימן נקודה פסיק.

(ב) הפיסוק כמשנה תורה לרמב"ם

כעשרים שנה מאוחר יותר, במשנה תורה לרמב"ם, אמשטרדם, תס"ב, נדפסו שני סוגי הסוגריים שהוזכרו לעיל.¹¹³ המגיה, ר' שלמה יהודה ליאון,¹¹⁴ הסביר את טיב השימוש בהם, אבל אין בדבריו התנצלות כל שהיא. אמנם ביחס לסימני הפיסוק נעשה שימוש רק בשניים מהם: נקודה עילית, שהיא באה במקום פסיק, ובנקודתיים בסוף כל הלכה.¹¹⁵ כך נשאר הפיסוק בדפוסים הבאים של משנה תורה, עד להדפסת ספר המדע, מהד' ש' רבידוביץ, ברלין, תרפ"ב. במהדורה זו נעשה שימוש בכל סימני הפיסוק כולל סימן השאלה. מכאן ואילך יצאו לאור מהדורות שונות של משנה תורה, ורובן ככולן מפוסקות באופן מלא, למעט דפוסי צילום של מהדורות קודמות. כמו כן יצאה לאור מהדורה מנוקדת, וכמובן בפיסוק מלא, בשם רמב"ם לעם.¹¹⁶

(ג) הפיסוק בתלמוד הבבלי

גם ביחס לתלמוד הבבלי אנו עדים לתהליך דומה. שלמה פרופס הדפיסו באמשטרדם בשנת תע"ד. בשער מסכת ברכות נאמר:

נתחדש בו דבר אשר לא היה לעולמים... ליתן ריוח בין הדבקים ולהבחין בין ענין לענין ובין קושיא לפירוקא, שלא יכשל בדבר הלכה, עשינו נקודות במקומות הראויים להם ולעזור גדול. ובפרט להנהו בני בי רב שמחנכים אותן לקרות בדבר הלכה.

אמנם פרופס לא סיים להדפיס את כל התלמוד, משום שיצא נגדו המדפיס ר' יהודה אריה ליב, שהדפיס אף הוא באותה שנה ובאותו מקום מהדורה של התלמוד הבבלי.¹¹⁷ "המתעסק בקדשים" כפי שכינה עצמו ר' יהודה אריה ליב, שהיה בנו של אב"ד פרנקפורט דמיין ר' יוסף שמואל, השתמש אף הוא באותם סוגריים של משנה תורה לרמב"ם דפוס אמשטרדם. בהקדמתו שנדפסה במסכת שבת, באות א, הסביר ר' יהודה אריה ליב את שימושם כפי שכתב המגיה של אותו משנה תורה. לאחר מכן הוא כתב באות כט כדברים האלה:¹¹⁸

- 113 העתקתי את דברי המגיה באורך בעמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 638-639.
- 114 רש"י ליאון היה ר"מ ב"עץ חיים" באמשטרדם, חיבר ספר בשם הלכה למשה מסיני, אמשטרדם, תצ"ד, וכן הגיה ספרים נוספים.
- 115 הקדימום בזה מדפיסי משנה תורה, מנטובה, שכ"ו, שבו נדפסו רק הספרים: מדע אהבה זמנים. העיר על כך תוראן (לעיל הערה 93), עמ' 473, הערה 110.
- 116 בשנת תש"ו יצאו לאור רק ספר המדע וספר אהבה על ידי הוצאת "ראשונים". בראש ספר המדע נדפסו הסכמות הרבנים הראשיים: הרב הרצוג והרב עוזיאל ורבנים נוספים. המהדורה השלמה יצאה לראשונה בשנת תשי"ז על ידי מוסד הרב קוק.
- 117 ראה על עניין זה, רבינוביץ, מאמר, עמ' קו-קז.
- 118 רבינוביץ, מאמר, עמ' קב, הערה 1, העתיק בקיצור את הקדמתו הארוכה, ומה שכתבתי בפנים נמצא בעמ' קד-קה, אלא שאני העתקתי מהמקור ולא מרבינוביץ.

עוד היה בדעתי לתקן בזו הש"ס מה שנמצא בספרי הש"ס של אמ"ו הה"ג¹¹⁹ זצ"ל תועלת גדול, ע"פ מה שאמרו רז"ל ולמדחם (דברים יא, יט), שתהא למודך תם, שיתן רווח בין הדבקי' (ברכות טו ע"ב), ובכך תיקן פסיק¹²⁰ נקודה בין ענין לענין, ולפעמים נתקן בנקודה תיקון רב מה שנתקשו בו המפרשים... אך באשר שהוא דבר חדש ואפשר שאינה שוה לכל נפש ופן יבא אחד לומר שאינו נוח לו, בכך אמרתי שב ואל תעשה עדיף בזה, שלא ליתן לתוך בעלי הלשון המקנתרים בדבר הלכה כשאינו תועלת בבירור. אבל דבר זה לא רציתי לבטל מלעשות ציונים ברש"י ובתוס' פסיק נקודה אחר התיבות ציונים שהוא תועלת מבואר לכל, וכמו כן הוא בפירוש רש"י על המקרא...

בתלמוד אמנם אין סימני פיסוק, אבל בדברי רש"י ותוספות, נמצאות הרבה נקודות בתוך הדברים, שהן משמשות מעין פסיקים, ובסוף העניין יש נקודתיים.¹²¹ אנו רואים כי שני המדפיסים באמשטרדם, החליטו באותה העת כי יש לשפר את מהדורתם על ידי תשומת לב לפיסוק. אפשר שאחד מהם הושפע מהשני,¹²² או ששניהם הושפעו ממקור חיצוני כל שהוא.

מכאן ואילך יש מהדורות שהמשיכו לפסק על פי הפיסוק של תלמוד אמשטרדם, ויש שלא עשו כן, והמשיכו להדפיס את התלמוד ללא פיסוק. אפשר שיש כאן הד לדברים שכבר כתב המדפיס באמשטרדם: "אך באשר שהוא דבר חדש ואפשר שאינה שוה לכל נפש ופן יבא אחד לומר שאינו נוח לו, בכך אמרתי שב ואל תעשה עדיף בזה, שלא ליתן לתוך בעלי הלשון המקנתרים בדבר הלכה כשאינו תועלת בבירור". לאמור, אף שהגאון ר' יוסף שמואל פסק את התלמוד שהיה ברשותו, עדין אין זאת אומרת כי הוא רצה לפרסם זאת. אפשר שהוא עשה כן לשימוש הפרטי בלבד. הרי זו מידה המהלכת על כל הדורות לאמור, יש החושבים כי צורתו של דף התלמוד "נתקדשה" ואסור לשנותה.¹²³ מפנה מוגבל אירע בהדפסת התלמוד על ידי אפרים משה פינגער, ברלין, תר"ב. המשניות בתלמוד נדפסו בניקוד ובפיסוק מלא כולל סימני שאלה, ואילו התלמוד עצמו לא נוקד,

119 אדוני אבי מורי ורבי הרב הגאון (הגדול). כוונתו של המדפיס היא לר' יוסף שמואל אב"ד פרנקפורט דמיין.

120 כוונתו להפסק על ידי נקודה, כי אין במהדורה זו שימוש בפסיקים כל עיקר. לכן, אולי יש לקרוא פְּסִיק כהצעת ר' משה שפרבר.

121 בעמ' קה, בהערות כוכב כתב רבינוביץ: "והפרק הראשון ממסכת ברכות נדפס עם הפסק הנקודות האלה והן מרובות מאד בכל שורה ושורה, וכשחזר והדפיסה בפרנקפורט דמיין השמיטן". אבל המדפיס השאיר את הקדמתו כפי שהיא, ונמצא כי חסרון הפיסוק ברש"י ובתוספות, סותר את האמור בהקדמתו.

122 הדבר מזכיר לנו את הדפסת משנה תורה לרמב"ם בויניציאה, בו זמנית על ידי המדפיסים בראגאדין ויושטיניאן. ראה על כך עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 613-617. כמו שם, כן גם כאן, קשה לברר מי הושפע וכיצד הושפע.

123 לדוגמאות נוספות ראה בעמודים המצויין לעיל בהערה 71.

אבל נדפס בפיסוק מלא.¹²⁴ כמו כן נדפס תרגום בגרמנית בשולי העמוד. אלא שהוא הדפיס רק את מסכת ברכות,¹²⁵ ולכן היה זה מפנה מוגבל, ולא היה לו המשך. לאמור, הדפוסים שבאו אחריו המשיכו להדפיס במתכונת הרגילה.

נסיון דומה לנסיונו של פיננער אירע כעבור תשעים שנה. ר' שבתי בורנשטיין הדפיס את מסכת ברכות, ירושלים, תרצ"ב, ובשער נכתב: "עם פירוש רש"י, מסורת הש"ס, עין משפט נר מצוה ותורה אור הכל עם סימני ההפסק והערות". לאמור, הוא לא הסתפק בפיסוק התלמוד, אלא הוסיף ופיסק את פירוש רש"י ושאר החיבורים שהזכיר בשער. הואיל והוא פיסק את התלמוד ואת פירוש רש"י, לא היה באפשרותו לשמור על צורת הדף המקובלת. לכן הוא לא הדפיס את בעלי התוספות. אמנם ברור לו שאי אפשר להתעלם מחלוקת הדפים המקובלת, ולכן בשוליים הוא ציין למספרי הדפים המקובלים. בראש הספר נדפסה הסכמה מאת ר' אברהם יצחק הכהן קוק, ואחריה רשימה של ארבעה עשר רבנים, מהארץ ומחוצה לה, התומכים במפעל זה. הרב קוק כתב בין השאר:

ראיתי פעולת חכם לב אשר עמל ויגע להשלים דבר גדול ונכבד, שנתעוררו עליה גדולים וטובים מני אז, לבקש דרך ישרה להקלת ההבנה בלימוד התלמוד, ע"י סימני ההפסק וההטעמה הנהוגים, שזהו מין פסיקת טעמים שבתורתנו הקדושה שבכתב, הנה הנם ראשית דרך הביאור ופתח ההארה לבינת המקרא כדאמרינן בגמרא (נדרים, ל"ז ב'): "ויבינו במקרא" זה פיסוק טעמים". ואם היה לנו בתלמוד סדר מתוקן לסימני פסיקת טעמים, שיעשה בזהירות ובעיון מתון, ע"פ פירש"י - ובמקום שחסר פירש"י, ע"פ התוספות ויתר רבותינו הראשונים ז"ל - היה זה מקרב הרבה את אורח ההבנה להלומדים, הקטנים עם הגדולים.

הסכמה זו מלמדת על חשיבות פועלו של הרב בורנשטיין בעיני הרב קוק. ואכן, שנתיים לפני כתיבת הסכמה זו, בכ"ז באייר תר"ץ, פנה הרב קוק במכתב לגב' שושנה פרסיץ, מיסדת הוצאת הספרים "אמנות". הוצאה זו שמה לה למטרה הדפסת ספרי לימוד בשפה העברית בצורה משובחת, וכן הוצאה לאור של ספרי ספרות עברית וכללית. הרי לפנינו חלק מדבריו:¹²⁶

הנני בזה מתכבד להציע לפני כבודם ענין נכבד שהוא מתאים לדעתי לשאיפותיהם הנעלות בדבר תחיית ספרותינו לכל מקצועותיה. זה שנים רבות אשר חיפוש דרך

124 פיננער פרסם מנשר לקראת הדפסת התלמוד ושם מנה שש מעלות שיהיו במהדורתו, וזו היתה המעלה הראשונה שכתב שם, ראה ר' יחיאל גולדהבר, 'הסכמה על הדפסת התלמוד בגרמנית שנגנזה', ירושתנו, ג (תשס"ט), עמ' שכא. צילום של עמוד מתלמוד זה ניתן לראות אצל רבינוביץ, מאמר, עמ' קמא.

125 על פיננער ועל מפעלו, על המסכימים והמתנגדים ראה ר"י גולדהבר, הסכמה וכו' (לעיל הערה 124), עמ' שי-שלו. ההתנגדות למפעלו היתה עקב תרגומו לגרמנית.

126 מ' צוריאל, אוצרות הראי"ה, כרך א, מהדורה חדשה ומורחבת, ראשון לציון, תשס"ב, עמ' 498, מכתב

להקלת לימוד התלמוד מעסיקה את החלק החשוב של הדואגים בעד העתיד של חינוכנו בארץ ישראל ובחו"ל. הגורם היותר גדול להכבדת ההבנה של התלמוד הוא היותו מסודר לנו כמו שהוא, בלא סימני הפסק ויתר הסימנים המטעימים ומקילים את ההבנה. הרבה חלמנו שיבא זמן וימנה החסרון הזה ואור חדש יאיר על שמי התלמוד, ויתרבו לומדיו ומכיריו בקרבנו, לאושר עמנו ורוחו העצמי הקשור בתגבורת המעיין החי, אשר ממנו הננו שואבים חיים ואורה נפשית...

לאחר מכן ממשיך הרב קוק וממליץ על הרב בורנשטיין, ומבקש כי ההוצאה תיקח מפעל זה על עצמה. ברם, נראה שההמלצה לא הועילה, ובסופו של דבר מסכת ברכות יצאה לאור בידי הרב בורנשטיין עצמו.¹²⁷ הרב בורנשטיין הוציא לאור עוד שתי מסכתות. בשנת תרצ"ה יצאה לאור מסכת מכות, ובשנת תרצ"ט יצאה לאור מסכת ראש השנה. על מסכת ראש השנה נכתבה סקירה קצרה, ובה נאמר:¹²⁸

בואו וראו כמה מתוחה מדה הדין בהיסטוריה ואף היסטורית הספרות בכלל. כנגד מה הרברים אמורים? כנגד מסכתות התלמוד שמוציא הרב ר' שבתי בורנשטיין מסומנות ומצוינות ומזוינות בכל סימני ההפסק, לפי האופנה החדישה ביותר בכתבים וספרים. שכשיצאו לאור המשניות עם הפירוש תפארת ישראל היו אדמוריים וחסידיים מהססים להכניס אותן ל"שטיבלעך" ולבית, מפני התרגום והלע"ז המרובה שבפירוש זה, ומפני שהיה נותן בו סימנים, נקודות ופסיקין וקוים משולשלים ומסולסלים לאורך ולרוחב, כמו שהיו החסידים אומרים. ועתה בא אחד מבניהם של קדושים ואדמוריים, נכדו של בעל ה"אבני נזר" ז"ל, ומכניס אותן נקודות וקוין]ם לא לפירוש אלא לפני ממש - לפני של התלמוד הבבלי. אמנם כבר זקנו הגדול והקדוש הנ"ל היה מחזיק בספריה שלו שני סדרים ממשניות הללו, של "תפארת ישראל" סדר "זרעים" וסדר "טהרות", מפני הביאורים והתרגומים של שמות הצמחים והכלים, אבל הני תרי סדרי ותו לא. ואילו נכדו מתכוונן להכניס אותו הסדר לכולי הש"ס.

עוד האריך שם הכותב, ועיקר דבריו היה שיש במפעל זה עזר לא רק לחילוניים אלא גם לדתיים, הואיל והעיסוק בדברי התלמוד הפך להיות כמקצוע לימוד שוה ערך לשאר מקצועות הלימוד, ואולי אף פחות מהם.

127 צוריאל בהערותו באוצרות הראי"ה (לעיל הערה 126) כתב: "ואמנם הצליח הרב במכתב בקשה זה, וכרך על ברכות, מפוסק כדין, יצא לאור". דבריו אינם מדויקים. נכון שהספר יצא לאור, אבל לא בהוצאת "אמנות" אלא בהוצאה פרטית. על פי האמור בסוף הספר הזכויות הן בידי "העורך המסודר המו"ל", הלא הוא הרב בורנשטיין, ושמה של ההוצאה "הוצאת תלמוד בבלי" אף הוא מעיד על כך, שאין להוצאת "אמנות" כל חלק בעניין.

128 א"ג [איני יודע מיהו. יש"ש], גמרא בסימני הפסק, סיני, ו (תרצ"ה-תרצ"ט), עמ' תקמב.

ר' שלמה יוסף זוין כתב סקירה וביקורת ארוכה יותר על מסכת ראש השנה.¹²⁹ הוא מעמיד על חשיבות הפיסוק המודרני, ומביא דוגמאות כיצד ההבנה של מאמר מסויים בגמרא כפופה לפיסוק. אגב אורחא, הוא גם מביא דוגמאות לחידושים של הרב בורנשטיין בסימני הפיסוק. לאמור, אמנם הוא השתמש בסימנים המקובלים, אבל יצר באמצעותם סימנים מורכבים. כגון הרב בורנשטיין יצר סימן המורכב מסימן שאלה ומסימן קריאה שחברו יחד ובשני אופנים שונים (?!, !?). נמצא כי יש לנו כאן למעשה שני סימנים ולכל אחד מהם משמעות מיוחדת. ועוד דוגמאות מסוג זה. הוא גם מראה כי יש והרב בורנשטיין שגה, ולא פיסק כהלכה.

לאחר מכן הוא כותב כי מובן שתלמידי חכמים אינם צריכים את הפיסוק, שהרי דורות רבים למדו ללא פיסוק. ואם יש מקומות שפירושם תלוי בפיסוק, ושנחלקו בהם הראשונים, אין בידנו כיום להכריע מהו הניקוד הנכון. אבל הפיסוק נצרך לדורנו, ולציבור המתחיל את דרכו בסוגיות התלמוד. ואינו דומה המתחיל את הלימוד כיום, למתחיל את הלימוד שהיה בדורות קודמים. וכאן המשיך כדברי קודמו. לאמור, לימוד תלמוד כיום אצל חלק מהלומדים, למעט תלמודי תורה וכדומה, אינו לימוד עיקרי, אלא הוא לימוד ככל שאר המקצועות הנלמדים בבית הספר. לכן, אדם שאינו מקדיש את כל זמנו ללימוד התלמוד קשה לו להבין בעצמו ולהתגבר על הקושי בלימוד תלמוד, והוא זקוק לעזרה, וזו תבוא בין השאר מהפיסוק של התלמוד.

רש"י זוין משבח אפוא את מפעלו של הרב בורנשטיין, אבל כקודמו מדגיש שהמפעל בא לעזור לסוג מסויים של לומדים. והוא מסיים את דבריו: "וכאלו חשש המחבר מפני אלה המביטים על כל מה שיש בו שמץ מודרניות מתוך שפופרת של 'חדש אסור מן התורה' הצטייד במספר רב של הסכמות".

אלא שגם נסיון זה לא צלח, שהרי הרב בורנשטיין הדפיס רק שלוש מסכתות. דומה שהתלמוד הודפס לראשונה, עם סימני פיסוק מסויים, במהדורת 'אל המקורות', ירושלים, תש"ח-תשי"ג.

כך נכתב במנשר שהופץ לקראת ההדפסה:¹³⁰

הוצאת "אל המקורות" ע"ה"ק ירושלים תוכב"א נגשת בעז"ה בעדודם של מעלת כבוד הרבנים הראשיים לא"י, ומספר אישים מאישי הישוב, להוציא בא"י מהדורה חדשה מן התלמוד, הוצאת ראם, שיכיל את כל מה שיש בש"ס המפורסם הזה, וכן גם כל ההשמטות של התלמוד שנשמטו ע"י הצנזורה בדפוס הקודמים. מתוך רצון להקל על הלומדים והתלמידים בני זמננו מתוך רצון על הלומדים והתלמידים בני זמננו הכנסנו בפנים הגמרא סימני פיסוק קצרים, הפיסוק יקל בהרבה את למוד התלמוד לרבים וכן שלמים. הפיסוק נעשה ע"י תלמידי חכמים חשובים ומומחים לכך ובפיקוחו של הרב פרופ' שמחה אסף שליט"א...

129 סופרים וספרים, תל אביב, תשי"ט, עמ' 336-341.

130 ראה רבינוביץ, מאמר, עמ' קצו.

מכאן ואילך נדפסו מהדורות שונות של התלמוד עם פיסוק. אמנם יש מדפיסים שרצו לשמר את מראהו של דף התלמוד כפי שלמדוהו דורות רבים, ולכן הדפיסו בכל מפתח שני עמודים שונים. עמוד אחד הוא מהדורת וילנא, והעמוד מולו הוא המהדורה החדשה המנוקדת והמפוסקת.*

(ד) התגברות הפיסוק בספרות הרבנית

אכן לא רק התלמוד הבבלי הודפס בפיסוק. בדורנו אנו עדים למהדורות של ספרות חז"ל המודפסות כשהן מנוקדות ומפוסקות.¹³¹ על הניקוד של ספרות חז"ל כתבנו לעיל בסעיף ג, וכן אירע גם לפיסוק. אכן, לא רק ספרות חז"ל מודפסת באופן זה, אלא הרוב המכריע של הספרות התורנית מודפסת, אמנם לא בניקוד, אבל הוא מודפס בפיסוק. כפי שראינו לעיל הדפסה של הספרות התורנית בפיסוק אינו מעשה חדש, אלא כבר היה לעולמים,¹³² אבל בדורנו הדבר נפוץ הרבה יותר, מה עוד שחלק מהספרים אף מודפסים בפיסוק מלא הכולל סימני שאלה וכדומה. אין מן הצורך להביא דוגמאות לכך, הואיל ודבר זה מצוי כמעט בכל ספר וספר.

אבל ישנם רבנים בדורנו שאין בספריהם פיסוק כל עיקר, אפילו לא סימן של נקודה בסוף משפט. לכל היותר יש בהם חלוקה לקטעים.¹³³ לא נתברר לי טעמם, ואפשר שהוא נובע ממה שנאמר עתה.

(ה) היחס לפיסוק בספרות תורנית בכלל ובתלמוד בפרט

יש כאלה שהתנגדו להכניס את הפיסוק המודרני לבית המדרש. כך מסופר על ר' צדוק הכהן מלובלין:¹³⁴

131 לדוגמה. ר' יחזקאל אברמסקי בספרו על תוספתא זרעים 'חזון יחזקאל', וילנא, תרפ"א, הודה לר' אהרן דוב אלטר וואראנאווסקי, שהיה המביא לבית הדפוס. ר' אהרן כתב בהקדמתו: "גם הצגתי בפנים התוספתא סימני ההפסק בכל מאמר ומאמר למען הקל דרך הלמוד בה".

132 אמנם יש לדעת כי בהרבה ספרים לא השתמשו בסימן של פסיק אלא רק בנקודה, ולכן אחר מספר מועט של מלים נדפסה נקודה ואין לדעת היכן הסתיים המשפט. כך נהגו גם בדפוס וילנא, ולכן בשאלחות עם העמק שאלה לנצי"ב, וילנא, תרכ"א, אין פסיקים. אבל במהדורה שיצאה בארץ על ידי מוסד הרב קוק, נדפסו פסיקים במקום מרבית הנקודות. ויש עוד ספרים בכגון זה.

133 בכל ספריו של ר' יעקב עדס, דברי יעקב, אין פיסוק, אלא רק חלוקה לקטעים, אבל גם בסוף קטע אין נקודה. בחלק מספריו של ר' יעקב ישראל קנייבסקי אין פיסוק אלא רק חלוקה לקטעים (כגון: קהלות יעקב, איפת צדק, ברכת פרץ, ועוד) שבסופם נמצאת נקודה. ויש כאלה שאתה מוצא בהם פסיק לעתים רחוקות, ונקודות לעתים קרובות יותר, ולא דווקא בסוף קטע (כגון: שיעורין דאורייתא). צא וראה שבספרו חיי עולם שנדפס במהדורה חדשה עם הרחב דבר, בני ברק, תשס"ו, כתב המוציא לאור: "כמו כן חילקנו את הספר לקטעים קטנים יותר והוספנו סימני פיסוק רבים המסייעים בהבנת הספר". אמנם באגרותיו אתה מוצא סימני פיסוק מרובים יותר, ראה קריינא דאגרתא, בני ברק, תשמ"ו. בראש הספר נמצא צילום כתב ידו, ואנו נוכחים לראות שאכן סימני הפיסוק בספר הם מקוריים. גם בנו ר' שמריהו יוסף חיים, ונכדו ר' יצחק שאול, נוהגים כמותו בספריהם, וברובם אין פיסוק, אלא רק חלוקה לקטעים ובסופם נקודה. בחלק מהם ניתן למצוא לעתים רחוקות גם פסיק.

ר' צדוק הכהן היה מאויבי הקידמה בכל צורותיה. לאחר שנבחר הרב מסובאלק לשעבר, ר' הלל ליפשיץ, בהסכמת גדולי הדור לרב הקהילה, התייחס אליו [ר'] צדוק הכהן כפי שמספרת מסורת העם, בהסתייגות, ללא התנגדות, ברם גם בלי התלהבות. הצדיק עיין בספריו של הרב ליפשיץ ומצא בהם בקיאות, תריפות ויראת שמים, בקיצור כל אותן הסגולות הדרושות מאיש היושב על כסא הרבנות של קהילה מעטירה ועתיקת יומין כלובלין. אולם יחד עם זה מצא גם בחיבוריו סימני קריאה ושאלה נקודות ופסיקים. מחידוש זה לא נחה דעתו וראה בו משום נטע זר, חיקוי דרכי הגוים. האם תמצא בספרי התורה, בתלמוד ובמדרש, אצל גדולי הספרות העברית, המהרש"ל ומהרש"א¹³⁵ סימני הפסק כאלה? [ר'] צדוק הכהן הזקן הניע בראשו במורת רוח.

אנו שומעים על חשש מפיסוק במקור הבא. ספרו של ר' אליעזר הלוי הורוויץ אב"ד טארניגראד בשם נועם מגדים וכבוד התורה נדפס לראשונה בלמברג, תקס"ז, וחזר ונדפס כמה וכמה פעמים. ר' שמעון ווייס הדפיס את הספר עם ביאורו בשם תדרש נועם, ברוקלין, תשמ"ג. ב"דבר אל הקורא" הודיע ר' שמעון כי הוא הדפיסו על פי דפוס ראשון בלי שום שינוי. עם זאת הוא מנה כמה שיפורים שנעשו במהדורה זו, ואחד מהם הוא: "הדבר היחידי שהכנסנו בפנים הנועם מגדים הוא תגין להפסקות, למען ירוץ הקורא, וגם זה נעשה בהסכמות הרבנים". לאמור, ר' שמעון הוסיף פסיקים¹³⁶ לנוחיות המעיין, ולכך הוא נזקק להסכמה של רבנים. אמנם יתכן שהחשש שלו אינו נובע מעצם השימוש בפיסוק משוכלל, אלא מהעובדה שלא רצה לשנות מאומה מדפוס ראשון, ראה לקמן אות (ז). על התנגדות ר' אברהם ישעיהו קרליץ, בעל ה'חזון איש', לפיסוק בתלמוד מהדורת 'אל המקורות', אנו שומעים במקור הבא:¹³⁷

מִן הַחֲזוֹן אֲצוּק לִישָׁב עַל כֶּסֶא בְּגַמְר תְּפִלַּת שְׁחֵרִית בְּבִיהַמִּדָּה, עֲמַדְתִּי עַל יְדוֹ, וְנִיגַשׁ אֶל מִרְן הַמִּדְפִּיס הַזֶּקֶן ר' יוֹדָא וַיִּיס מִירוּשָׁלַיִם, שֶׁהִדְפִּיס אֶת הַשֵּׁס אֶל הַמִּקְוֹת עִם פְּסִיקִים וְנִקּוּדוֹת וְהִצִּיג אֶת עֲצָמוֹ. מִרְן אָמַר לוֹ שֶׁכֶּבֶר מִצְפֵּה לוֹ לִרְאוֹתוֹ כְּדִי לִמְחוֹת בּוֹ, וְדָבַר אֵלָיו קִשׁוֹת וְאָמַר לוֹ, מִי נָתַן לְךָ רִשׁוֹת לַעֲשׂוֹת שִׁינוּיִים בְּגַמְר וְלִהֲדְפִיסָה עִם נִקּוּדוֹת וְפְסִיקִים. וּבִתּוֹךְ הַדְּבָרִים אָמַר לוֹ מִרְן, יֵשׁ רֵאשׁוֹנִים שֶׁמִּפְרָשִׁים בְּסוּגִיא פִּסְקָא זֶה כֵךְ, וּמִפְסִיקִים כֵּאֵן, וְיֵשׁ רֵאשׁוֹנִים שֶׁמִּפְרָשִׁים אַחֲרָת וּמִמְשִׁיכִים וּמִפְסִיקִים כֵּאֵן, וְמִי שֶׁמֶךְ לִהְכָרִיעַ בֵּין הָרֵאשׁוֹנִים עִם הַפְּסִיקִים וְהַנִּקּוּדוֹת (הִלָּה טַעַן שֶׁתִּי עָשׂוּ פְּסִיקִים וְנִקּוּדוֹת לְאַחַר שֶׁעִינּוּ בְּרֵאשׁוֹנִים), צְרִיךְ לִהְדְפִיס אֶת הַגְּמָרוֹת כְּמוֹ שֶׁקִּבְּלָנוּ מֵאַבּוֹתֵינוּ וּמִרְבוֹתֵינוּ, וְכֵךְ לְלַמּוֹד בְּהֵן בְּלִי פְּסִיקִים וְנִקּוּדוֹת.

134 אנציקלופדיה של גלויות, סידרת פולין, ירושלים תל אביב, תשי"ז, כרך חמישי לובלין (עורכים: נ' בלומנטל, מ' קוז'ן) במאמרו של י"א קליינמאן, בין תקופה לתקופה, עמ' 299.

135 כך צריך להיות.

136 בלשונו של ר' שמעון "תגים". האם יש משמעות לכך שר' שמעון אינו משתמש במינוח המקובל? יש פנים לכאן ולכאן.

137 ר' אברהם הורביץ, ארחות רבינו, ח"א, ב"ב, תשנ"א, עמ' שצה-שצט.

אבל דומה שהרוב המכריע של האחרונים אינו מתנגד לפיסוק של התלמוד וספרות חז"ל. ראינו לעיל כי רבנים סמכו את ידיהם על מהדורות מפוסקות, ולא שמענו מהם ערעור בזה.¹³⁸

(ו) היחס לפיסוק בסידורים

בדברינו לעיל לא התייחסנו לפיסוק בסידורים. אכן, ר' אברהם יצחק הופמן שאל את ר' יוסף ליברמן על כך, והואיל ויש לכך קשר עם האמור עד הנה, אביא חלק מהדברים:¹³⁹

... ושואל אם נכון וראוי להדפיס בסידורי התפלה סימוני פסיקים, ובפרט מה שבכמה סידורים הדפיסו בברכות פסיק אחר שם הוי' לפני אלקינו. וכת"ר מתריע על זה, שכזה עושים פירוד בין הדבקים.

[תשובה] הנה כל ענין הפסיקים והנקודות לא נמצא בספרים הקדמונים, לא בתורה שבכתב, ולא בתורה שבע"פ,¹⁴⁰ וספרי ראשונים וגדולי האחרונים,¹⁴¹ אלא שלאחרונה התחילו בספרים הנדפסים בדורינו בפיסוק. דהיינו קטעים יותר קטנים, ונקודות בין כל משפט, ופסיק במקום שהנגינה היא אתנחתא, וזה מיקל על הקריאה, ובעצם כבר עשו כן מדפיסי שו"ת כק"ז¹⁴² רבינו עקיבא איגר ז"ל.

בספרי תנ"ך אין לנו רשות לעשות נקודות ופסיקים, כי אם להדפיס את הטעמים אשר הם במקום נקודות ופסיקים, וגם אם בש"ס הדפיסו לאחרונה סימני קריאה כדי להקל על הלומד, אבל לא בתנ"ך. וקל וחומר שאין לעשות כן בסידורים, ובפרט בברכות. ואפילו אם גרשה לעצמינו לעשות פסוקים¹⁴³ בסידורים בפסוקים ובתפלות, הגם שזה לפעמים משנה את המשמעות כגון...¹⁴⁴ אבל בהתחלת הברכה בהזכרת שם ומלכות אין היתר לזה, ולא נמצא כזאת בסידורים הקדומים, אלא כל הברכה היא בהמשך אחד, ולכל היותר אפשר לעשות אתנחתא תחת תיבת העולם. וכן ישנם סידורים קדומים שבק"ש ושירת הים הדפיסו כל הטעמים, ובשאר הפסוקים שבפסוקי דזמרה רק אתנחתא במקום הראוי לו... כלל הדברים שאין לעשות פסיק בברכות אחרי תיבת הוי', ולכל היותר מותר לעשות טעם אתנחתא תחת תיבת העולם.¹⁴⁵

138 ראה עוד הלכות גדולות, מהד' מכוון ירושלים, ירושלים, תשנ"ב, פתח דבר, עמ' 11, על הקשיים בהדפסת פיסוק בספר זה.

139 שו"ת משנת יוסף, ח"ד, ירושלים, תש"ס, חלק באו"ה ובענינים שונים, סי' יא, עמ' קמא-קמב.

140 אי אפשר לכתוב כך בצורה כללית ונחרצת, שהרי מצאנו פיסוק בכתבי יד של התורה שבעל פה, וכפי שכתב תוראן (לעיל הערה 93), עמ' 480-482.

141 אף כאן כתב בצורה כללית ונחרצת, וגם קשה לדעת מי לדעתו הם 'גדולי האחרונים'.

142 כבוד קדושת זקני.

143 צ"ל: פסיקים.

144 כאן כתב ר"י ליברמן כמה דוגמאות של קטעים בתפילה, שהפיסוק בהם קובע את משמעותם, ושינוי הפיסוק משנה כמובן את המשמעות.

145 אכן כך מפוסק בסידור עמודי שמים של ר' יעקב עמדין, אלטונה, תק"ה.

ר"י ליברמן לא אסר את הפיסוק בסידורים. לדבריו, אף שיש מקרים שבהם הפיסוק משנה את המשמעות של המשפט, אין בכך חסרון. אמנם הוא אסר את הפיסוק בברכות, במיוחד אסר לכתוב פסיק המפריד בין שם הויה לשם אלקות. בדוחק הוא התיר פיסוק אחד בברכות, והוא לסמן טעם אתנחתא תחת המלה 'העולם'.

(ז) כוכבים או סימני פיסוק

אחד הספרים שנדפס בראשית ימי החסידות הוא ספר נועם אלימלך, לר' אלימלך מליז'נסק, לבוב, תקמ"ח, בדפוס ש"י רפאפורט. הספר הובא לדפוס על ידי ר' אלעזר ור' אליעזר ליפמן בני ר' אלימלך. הפיסוק בספר זה נעשה באמצעות נקודה וגם נקודתיים, ועיון בספר מלמד שכנראה אין הבדל ביניהם. לאמור, שניהם יכולים יבוא בתוך קטע מהספר, ושניהם יכולים להיות גם בסוף קטע. כמו כן, הפיסוק הוא חלקי, וישנם משפטים שאין בהם פיסוק כלל. גם בספר משנת חכמים לר' יוסף הוכגלרנטר, לבוב, תק"ן-תקנ"ב, שנדפס באותו בית דפוס אנו מוצאים פיסוק באותו אופן, אלא שהוא מלא יותר ומופיע ככל הנראה בכל משפט ומשפט.

אכן ברור לכל כי אי אפשר להוציא מכאן מסקנה כל שהיא על מצב הפיסוק בספרות הרבנית באותה העת. לכל היותר ניתן לומר מה שיטתו של אותו מדפיס. אלא שגם דבר זה אינו ברור, שהרי יש הבדל ניכר בין שני הספרים הללו, ונעמוד עליו עתה.

המעייין בספר נועם אלימלך¹⁴⁶ יצא שבנוסף לנקודה ונקודתיים, יש בו סימנים רבים בצורת כוכב. אבל בספר משנת חכמים נעדרים סימני הכוכבים. עובדה זו מביאה אותנו לידי מחשבה, שמא כוכבים אלו יש בהם כדי להעיד משהו על טיבו של נועם אלימלך. אביא אפוא את שכתב ר' חיים ליברמן על הספר:¹⁴⁶

ספר נועם אלימלך לר' אלימלך מליז'נסק הוא על חמשה חומשי תורה, ובסופו לקוטים שונים בשם לקוטי שושנה, ושתי אגרות... במקום נקודות לסימני פיסוק, כרגיל בספרות הרבנית, השתמשו בדפוס ראשון זה בכוכבים, והספר נראה כולו זרוע כוכבים. חסידי פולין קוראים למהדורה זו: "נועם אלימלך עם כוכבים", והיא חשובה בעיניהם מאד, שכן הם מייחסים לכוכבים אלו סודות ורמזים...

באותה שנה גופה - תקמ"ח - חזרו והדפיסו עוד הפעם לא את הספר, אלא רק את הקונטרס "לקוטי שושנה" ואת שתי האגרות, וצרפו להם את ספר "אותיות דרבי עקיבא", גם אותו עם כוכבים. גם הוצאה זו היא יקרת המציאות ואינה ידועה לביבליוגרפים.

אשלים את דבריו, ואביא מקור אחד הסבור שאכן יש חשיבות בכוכבים:¹⁴⁷

146 אהל רח"ל, חלק א, ניו יורק, תש"מ, עמ' 63.

147 אפרים פרידמן, הדרת קודש, תולדות וכו' מרן אברהם יהושע פריינד, ירושלים, תש"כ, עמ' מז. עוד בעניין הכוכבים, ראה בכתב העת היכל הבעש"ט, כט (תש"ע), עמ' רמח-רמט; שם, ל (תשע"א), עמ' רמו-רמט (שני כותבים); שם, לב (תשע"ב), עמ' רכו.

רבינו ז"ל אמר שיש סוד בציוני הכוכבים שנדפסו בסה"ק נועם אלימלך בדפוס הראשון, ואומרים שהרה"ק ר' אלעזר ז"ל הי' לו גילוי אליהו בכתבו, ועשה שם ציון כוכב, ועוד אמרו כי המדפיסים הראשונים מסדרי האותיות היו מל"ו צדיקים, וידוע שיש חשיבות גדולה לספר הקדוש נועם אלימלך מדפוס הראשון, ושלא יהי' מכורך עם ספר אחר, וסגולה למקשה לילד ר"ל.

אכן דעתו של ר"ח ליברמן עצמו היא שהכוכבים משמשים כסימני פיסוק. נראה שהוא סבור כי ראיה לדבריו יש להביא מהעובדה שספר אותיות דרבי עקיבא, שאין לו כל קשר עם ר' אלימלך, הודפס אף הוא עם כוכבים. ואכן ר"ח ליברמן כתב בהמשך דבריו:

נסיתי לברר אצל חסידי פולין מה טיבם של כוכבים אלו ומה רמז יש בהם, ואם ספר "אותיות דרבי עקיבא" זכה לכוכבים בזכות עצמו, או רק בזכות צירופו לספר "לקוטי שושנה", ולא עלה בידי להציל מפייהם דבר ממשי. ועל מציאות ספר "אותיות דרבי עקיבא" עם כוכבים לא ידעו בכלל, וכל הענין היה אצלם בבחינת אמונה פשוטה שבודאי יש כאן סודות ורמזים.

אכן ר"ח ליברמן לא הסתפק בכך, אלא חזר אחר ספרים נוספים שיש בהם כוכבים, ללמדך שהכוכבים שימשו כסימני פיסוק. הדבר עלה בידו, ואלו דבריו:

כדאי להעיר שבשנת תקט"ז נדפסו בפירודא בגודל פוליו "סליחות" מנהג נירנברג ופירודא עם פירוש, והמדפיס - ר' חיים בר' צבי הירש השתמש גם הוא בכוכבים במקום נקודות. אפשר לשער שהתכוון לשם נוי בלבד. בשנת תקכ"ו הדפיס מדפיס זה ספר "אניה בלב ים" וגם בו השתמש בכמה דפים בכוכבים במקום נקודות. מעניין לציין שאביו של מדפיס זה - ר' צבי הירש בר' חיים - שהדפיס לראשונה ספר "סליחות" הנ"ל מנהג נירנברג ופירודא, השתמש במקום במקום נקודות באות יו"ד הפוכה, ראשה למטה ורגלה למעלה ופונה כלפי ימין, גם זה מן הסתם, לשם נוי בלבד.

הרי לנו כי הכוכבים שימשו במקום נקודות בספר אחר, ללא כל קשר עם ר' אלימלך. מכאן, כי הכוכבים שימשו כסימני פיסוק גרידא.

אכן אנו יכולים להביא ראיה לדברי ר"ח ליברמן מאותו מדפיס עצמו. באותה שנה שנדפס נועם אלימלך, הוא הדפיס עוד שני ספרים, ושניהם עם כוכבים. האחד, שלחן ערוך האר"י. והשני, סדר כללות תיקון ועליות העולמות: מכל השנה בקיצור מלוקט מכתבי האר"י, אשר איזן... מוהר"ר שבתי ראשקוויז. ברור שאין לספרים אלו כל קשר עם ר' אלימלך ובניו. לפנינו אפוא שיטה שהיתה נהוגה אצל אותו מדפיס, להוסיף על סימני הפיסוק הרגילים, גם את הכוכבים. ✱